

82.3(2=6321)-06
Ш 624

И. Б. Шинжин

**АЛТАЙ АЛБАТЫНЫН
АДА-ТӨРӨЛ УЛУ ЈУУ КЕРЕГИНДЕ
КОЖОНДОРЫ**

2000

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач.

3 ТМО Т. 3.600.000 З. 3184

И. Б. Шинжин

**АЛТАЙ АЛБАТЫНЫНГ
АДА-ТӨРӨЛ УЛУ ЈУУ
КЕРЕГИНДЕ
КОЖОНДОРЫ**

Горно-Алтайск
2000

82.3 (27632M) 066-43

© (Алт)
Ш 624

Рецензенттер:

филология билимнин кандидаттары —

М. А. Толбина, К. Е. Укачина, М. П. Чочкина

Шинжин И. Б.

Ш 624 АЛТАЙСКИЕ НАРОДНЫЕ ПЕСНИ О ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ. (Собранный материал, предисловие, вступительная статья, комментарии и сведения об информаторах И. Б. Шинжина). — Горно-Алтайск: Книжное издательство «Юч-Сюмер» Республики Алтай, 2000. — 120 с.

Бу жуунтыга И. Б. Шинжининг 1960 жылдардан бери алтай албатынын Ада-Төрбөл Улу жуу керегинде жууган кожонгдоры кирген. Кожонгдор үредүчилерге, студенттерге, үренчиктерге, фольклористтерге ле жылбиркеген ончо улуска керектү.

Обязательный
экземпляр.

0 А 26 0,9 экз ✓
Горно-Алтайская
областная библиотека
им. М. И. Калинин

Ш 4700000000—003
М 138(03)00

JSBN 5—9209—0003—2

© Книжное издательство «Юч-Сюмер»
Республики Алтай, 2000

5-ШИБ-ААА-ТУУ

КИРЕ СӨС

Алтай албатынын оос чүмдемелинде жаан ла элбек жерди кожондор алып жат. Олордын тоозы жок. Кожондор албатыда чактаң чакка, үйеден үйеге улалып келген. Кожондордын учуры албатынын жүрүмиле, ижиле, түүкизиле, амадузыла бек колбулу. Олорды улус жаңыскан жүргенде, тойлу-жыргалду өйлөрдө, байрамдарда, сүүнчилү, күдүрингилү туштарда кожондоп жат.

Кожондорды ончо улус чүмдеп турганы иле. Олор жебреннен бери жаңжыккан эп-аргаларла чүмделип жат. Жүрүмде ол жаңжыгулар бузулбай турганы жаңы чүмделип турган кожондордон чокум көрүнөт.

Айдарда, алтай кожондор албатынын байлык күүн-санаазын керелеп жат. Олор эл-жоннын чүмдемелинин жаңжыккан бүдүмдү жанры. Кеендик, кееркемдик культуразынын эн бийик тебүлү бөлүгү.

Кожончылар кожонды билери жанынан ла кожонды кожондойтон келтегейинен бир түңгей эмес. Кожон билер жаандардын, кезик улустын кожондойтон узы, кеми билгири бийик, элбек, жаан. Ол база Алтай-кудайдаң камаанду. Бир канча улус олорды жарымдай билер, бир бөлүк улус кожондорды көгүске тудуп болбос. Андый улус бир кожонды бир катап угуп алза, кандый бир жарамыкту учуралда эске алып, кожондой беретени бар. Мындый аргалар жаңы чүмдеген кожондорды албаты ортодо орныктырып турарга база болушту.

Алтай албатынын кожондоры Октябрьский революциянын алдында да, онын да кийиндеги жылдарда кепке чыгып туратан.¹ Же 1960-чы жылдардан тургуза өйлөргө жетире улайын аяруда боло берген. Газеттин ишчилери, бир канча журт улустар ла школдын кезик үредүчилери алтай кожондорды улустан бичип, жууп, «Алтайдын чолмоны» газеттин бүктерине салып, чыгарып баштагандар. Ого коштой 1952 жылда Горно-Алтайскта

история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институт ачыларда, кожондорды өнөтийин жуурына аргалар ачылган.

Чүми бийик кеминде турган бир канча алтай кожондор жуунтыларда чыккандар.² Онын кийнинде жылдарда алтай албатынын кожондоры анылу жуунтылар болуп чыкканын жаан једим деп айдар керек.³ Бу анылу жуунтыларга алтай албатынын Ада-Төрөл учун Улу жуу керегинде кожондоры кирип, ээчиде шинделгени база бар. Онын кийнинде жылдарда алтай албатынын жуу өйинде чүмделген кожондоры жуунадылган, көрүлген,⁴ шинделген.⁵

Алтай албатынын кожондорын элбеде, көптөдө жууп, 1972 жылда шинжүчи Т. С. Тяхтенов «Алтай албатынын кожондоры» деп жуунты чыгарган. Бого Ада-Төрөл учун Улу жууга учурлаган төртөн кожон кирген. Ол кожондор эки бөлүкке бөлинген: жууга баргандардын кожондоры; үүре-јелелердин кожондоры. Олор ончозы чүм-кебиле бай, түп-шүүлтезиле терен учурлу. Жуунтыга салынган кожондорды ончо јанынан шиндеп, ол ок автор орус тилле (1972 ј.) «Алтайские народные песни» деп шинжүлү ижин кепке баскан. Мында Ада-Төрөл учун Улу жуу керегинде кожондор база ширтүде, шинжүде болгон. Т. С. Тяхтенов тема аайынча жууган, кепке баскан кожондорды: јакылта-кожондорго; чертениш-кожондорго; үйдешкен-кожондорго; письмо-кожондорго; јенү-кожондорго ло сакылта-кожондорго бөлип, бу тематика аайынча шиндеген.

Т. С. Тяхтеновтин онойдо ылгаганы јангы табылган кожондорды шиндеерине жаан арга берет. Онын учун бу бичиктин ээзи јангы табынтыларла башкарынып, мындый ылгаштарла иштеген: ырым кожондор; жуу башталганы керегинде кожондор; кайра баспас жуу-согуш керегинде кожондор; жуу өйинде письмо-кожондор; жуучылдар жуудан јанганы керегинде кожондор; сурузы јок жуучылдарга учурлаган кожондор; жуудан эзен арткан жуучылдарга кереес кожондор; геройлорго (кезерлерге, мергендерге), жуучыл башчыларга, јенүнин жылдарына учурлаган кожон-кереестер.

Бу жуунтыга салынган кожондорды автор азыйда јурт јерлерде үредүчи болуп иштеп турарда, јараганы ла јилбүзи

аайынча, табынча жууп бичип алган. Олорды айткан улус башка-башка: жуу бйинде фронтко жүрүп жуулашкандар, ол бйлөрдө тылда иштегендер, анайда ок жаандардын айтканын ундыбайтан жипттер. Кбп жылдардын туркунына жуулган кожондорды калганчы бйлөрдө көрөр болзо, олордын тоозы канча жүске једип калтыр.

Автордын бу бйгө јетире жууган Ада-Төрөл учун Улу жууга учурлаган албатынын кожондоры бойынын айлында колбичимелде (дневнигинде) јаткан. Онын учун ол кожондорды аңгылу сөстөрлө темдектеген: «Бойынын дневниги» эмезе «бойынын архив-көмзөзи» деп. Азыйда бир кезек кожон айдаачылардын ады-јолы, јаткан јери айдылган да болзо, је сөөк-тайагы бичилбеген. Је онызы бүткүл иштин учурына тын да камаанын јетирбей јат.

«Кожон айдаачылар керегинде» деп бажалыкта ајаруга алгадый керектер бар. Темдектезе, бу жуунтыда кандый бир кожон «Алтай албатынын кожондоры» деп жуунтыда чыккан болзо, оны ајаруга алзын, темдектеп, тунгезин деп мынайда бичиген: «ААК, көр», оног бичиктин бүк-страницазы, кожоннын турган номери. Айткан кижи Л. В. Кокышев, бичиген кижи И. Б. Шинжин деп бичиирдин ордына: «айтканы Л. В. Кокышев, бичигени И. Б. Шинжин» деп берилген.

Айдарда, албатынын Ада-Төрөл учун Улу жуу керегинде кожондордон турган бу бичик јенүнн 55 жылдыгыла колбой, тирү арткан жуучылдарга учурлалган, жууда корогондорго эзем, керес болып артып јат.

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫН АДА-ТӨРӨЛ УЛУ ЖУУГА УЧУРЛАГАН КОЖОН ДОРЫ

1. БЫРЫМ КОЖОН ДОР

Туулу Алтай — Россиянын кееркемжиктү бир толугы. Жуу-чак өткөн жерден ол сүреен ыраак. Же Ада-Төрөл учун калапту жуу-согуш тушта онын ыраак-жуугы билдирбеген. Фашистский Германиянын олжочы, тонокчы черүзинен амыр-энчү ороонун корыырга, жүзүн укту канча миллион совет албатыла кожо алтай да калык туруп чыккан. Адалар, карындаштар, жинит уулдар ла кыстар, эје-сыйындар түни-түжиле, жайы-кыжыла беш жылдын туркунына Күнбадышта казыр өштүле күүн-кайрал жоктон жуулашкан.

Ада-Төрөл учун Улу жууда турушкан ат-нерелү совет жуучылдар, олордын жалтанбазы жангыс ла кееркем литературада элбеде көргүзилген эмес. Албатынын жүрүми, жайымы учун ат-нерелү тартыжузы, турумкай жан-кылыгы, кебери анайда ок албатынын оос чүмдемелинде база айдылып жат.

Албатынын оос чүмдемели жебрен өйдөн бери жанжыккан эп-аргалары аайынча улалып, жангы учур алынып жат. Чактаң чакка, үйедең үйеге бузулбай келген кожон чүмдеер эп-арга ла жанжыгу жангыс та кеминде артса, же түп-шүүлтелер, кееркедим чүмдемелдер жангы учур (содержание) алынганы көскө иле көрүнөт. Күүлер кулакка чокым угулат.

Жангы өйдө жангы кожондор чүми албатынын түүкизиле (историязыла) көдүре колбулу. Албатынын ич-буурында жебрендик озогы чактардан бери философия учурлу кожонгы бар. Ол кожон жангыс та Кан-Алтайды эмес, же бастыра жер-телекейди алат, учы-кыйузы жок кей телкемди аяруга тургузат. Анайып, темдектезе, «Телекей түнгей болор бо?» деп кожонды аяруга алар керек.

Телекейдин булуды

Текши качап тургай не?

*Телекейдин санаазы
Текши качан болгой не?*

*Кайракканнын булуды
Качан текши тургай не?
Калык-жоннын санаазы
Качан тўнгей болгой не?*

Чын, албаты текши бир тўнгей болбос. Олор ўйденг ўйеге, чактаг чакка санаазы, тўп-шўўлтези, кўрўжи тўнгей болбой јат. Јер ўстинде башка-башка албаты тўнгей јуртап болбос.

Ўрўги темдектелген кожоннын бир айрызы (варианты) ол ок шўўлтени база башка јолдыктарла айдып турган учурал бар. Темдек эткен кожондо санаа-кўгўс телекей керегинде ле орчыланга албаты јанынан бўткўлинче сўс айдат. «Кўркўреген теңери» деген кожонды алза, элбек теңерининг бир талазы айас турат не деп улусты санандырып јат. Је «айлу-кўндў Алтайыс бир талазы амыр не» деген јолдыкты алза, куучын јангыс Алтай керегинде ўдўп тургандый. «Бир талазы амыр не» дегени албатызы амыр јадат не деп айтканы болот. Ол ок ўйдў алтай албаты алтайыс деп јангыс та бойынын јаткан јерин адабай јат.

Алтай калык анайда ок ыраак та таланы Алтай деп айдып јат. Алтай укту кижиди ўскў јердинг кижизиле јолыкса, озо ло баштап эзендејеле, ады-јолын, сўбгин, јаткан јерин сурап јат. «Јакшы јакшы ба? Ады-јолын кем? Сўок-тайагаар не? Кажы Алтайдынг кижизиди? Не јўргенеер?» деп сурап јат. Бу кыска сурактарга таныш эмес кижиди кыскарта бойы керегинде јетирў эдет. Бу ок сурактар кай чўрчўктўрдў элбеде учурап јат.

Ада-Тўрўл учун Улу јуу башталардан озо ыраак бадыш талада Гитлер деп кижиди барын алтай калык угуп салган. Ол ло јуунын алдында, темдектезе, 1941 јылдан озо, алтай јон кожондорды чўмдеп, Гитлерди «эрлик», «казыр ўштўўс» деп чокымдап айдат. Онын да учун бадышты јердинг алдына тўндеп, «кара бадыш тўбинде казыр ўштў Эрлик Гитлер» бар деп чикелейт. Кожонды чўмдеерде, јебрен кай чўрчўктинг јанжыккан кеби тузаланат. Эрлик, кай чўрчўкти ле соојындарды алза, ол јер алдынын «кудайы», ўлгўндўрдинг, кўрмўстўрдинг јааны. Айдарда, Гитлерди оныла тўндегени јарт, Гитлер — улустын тынын ўзер ўштў. Онын учун оныла

тартыжар јон-калыкты «эр ле баатыр јоныс бар» деп оморкойт.
«Казыр өштү бар» деген кожондо мынайда айдылат:

*Эне Алтайдыг ичинде
Эр ле баатыр јоныс бар.
Эм бадыштыг тўбинде
Эрлик Гитлер өштүүс бар.*

*Кан Алтайдыг ичинде
Кайран баатыр јоныс бар.
Кара бадыш тўбинде
Казыр өштү Гитлер бар.*

«Эне Алтайдын ичинде эр ле кайран баатыр јоныс бар» деген сөстөр јангыс ла Алтайды темдектебей јат. База катап чоқымдаар керек: Алтай деп бистин алтай түрктер анайда ок бүткүл телекейди де айдып јаткан деп.

Алтай јоннын Ада-Төрөл јууга учурлаган јуу алдындагы кожондорында ырымдап чўмдегени база бар. Олорго, темдектезе, «Базынчыкту јуу келзе», «Өштүлерден јуу келзе», «Јарман јерден јуу келзе», «Јууды бирлик базалы» деп бир үүр јолдыктарлу, јангыс төп-шүүлтелү кожондор кирет. Бу ырымду кожондордо анайда ок кычыру күүн-санаа база айдылып јат. «Базынчыкту јуу келзе» деген ырым бүдүмдү кожондо кычыру да эдилип јат.

*Өлөг баштай өрт күйзе,
Өчүрелик, нөкөрлөр.
Өштүлерден јуу келзе,
Јалтанбайлык, нөкөрлөр.*

*Баргаа бажын өрт алза,
Өчүрелик, нөкөрлөр.
Базынчыкту јуу келзе,
Базып койок, нөкөрлөр.*

Алтай албаты бойынын түүкилик јүрүминде јуу-чакты көп көргөн. Јуулар ончозы базынчык болот, бир албаты бир албатыны кулданарга, онын кўчиле байыырга албаданып јат. Онын учун ырым кожондордо кычыру сөстөр чике айдылат: «өштүлерден јалтанбайлык», «базынчыкту јуу келзе, базып койоктор», «өч беректер», «коркыбай, чын јуулажактар», «јуу-

чакты бир кижидий базалы» деп жүректен, ал-санаадан ачык-жарык кычыру эдилет.

Айдарда, Ада-Төрөл учун Улу жуу башталарын алтай албаты чын ырымдап, ондор тоолу жаан түп-шүүлтөлү, учурлу кожондор чүмдеп салган. Кара бадыштан келетен жуу-чакка албаты эртеден, ажындыра ич-буур санаазыла белен болгонун бу кожондор артык сөс жогынан керелеп жат.

2. ЖУУ БАШТАЛГАНЫ КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

Бу темага учурлаган ончо кожондордун төс учуры бистин амыр-энчү Төрөлiske кенерте келип табарган фашистский Германияга албатынын жалтаныш жогынан удур айткан күүн-санаазы болуп жат.

«Ойгозып айткан эмик бу» деген кожон Ада-Төрөл жуунун башталганын керелейт. Ырым, сезим чын болгоны эмди чокым керек боло бергени жарт.

*Эртиш бажы эки айры,
Эбирip жанган эл жоным.
Эрлик Гитлер келген деп,
Эрмек эткен эмик бу.*

*Оймон бажы он айры,
Ого жанган эл жоным.
От экелген Гитлер деп,
Ойгозып айткан эмик бу.*

Албатынын эн талдама уулдары жууга атанат. Бу да учуралга чүмдеген кожондор бар. Темдектезе, «Канду жууга не барат?» деген кожондо кунукчыл санаа айдылат. Ар-бүткен де сан башка.

*Көгөрип чыккан көк чечек
Көлтөккө жерден не чыгат?
Көрүжип жүрген бойлорыс
Көрүшпес жерге не барат?*

*Агарып чыккан ак чечек
Алыс жерден не чыгат?
Айдыжып жүрген бойлорыс
Айдышпас жерге не барат?*

Эр улус — ол солдаттар, жуучылдар. Олор жуулажып, төрөл жеринен, айлынан сары чөлдү бадышка баргылап жат. Олордын салымы кату, шыралу.

Ада-Төрөл жуунун башталганы ла токтогоны келип жаткан үйелерден там ла ыраап, ыраакта артып жат. Же албатынын ачузы, кородожы, кунугы, шыразы, сүүнчизи — ончозы кожондордо. Кожондор десе өйдөн өйгө, үйеден үйеге улалып, кожондолып жат. Онын учун жууда албатынын тынынан болгон королтолор качан да ундылбас, бурылбас.

Анайып, темдектезе, Ада-Төрөл учун Улу жуунун 50 жылдыгын темдектеерде, алтай газеттин бүктеринде көп тоолу жетирүүлөр чыккан. Айткан ал-санаалар, жуу ойинде жуучылдар өштүүлөрле канайда, кайда жуулашкандары, тылда арткан үй улус колхозтордын, совхозтордын ижин канайда бүдүргендери кепке базылган.

Жуунун жылытулу өйи башталганы ла эн жуук улус канайда айрылышканы кожондордо чүмдү айдылган. Бу учуралдар анчада ла Улу жөнүнүн 30—40—50 жылдыктарын темдектеерде, илеге жакшы чыккан.⁶

Каракөл ичинде жаткан Ж. Айылдашеванын 1975 жылда газетке бичигениле болзо, иштин кидим өйинде, жууга атанар улусты жаңыс жерге жууп, олорго мынайда күүнзегендер: «Жалтанбай жуулажыгар, жөнү алыгар!»

Жаңы кожондор чүмделип турганы бу ла үй кижинин эске алынганынан иле көрүнөт. Ол учурал мынайда бичилет:

— Атанар алдында Жакшы Айылдашев жардак үниле: «Же, кожон баштагар, кыстар! Кожондо коомой жок эмей, канчазын комыдаар, — деген.

Кажаа каткырала, же мен баштайын деп жылу айдала, мынайда кожондоды:

*Кара тайды минеле,
Кайыш камчы сокпогор.
Өлө тайды минеле,
Өзөктү камчыла сокпогор.*

*Канду жууга киреле,
Карыкчалду жүрбегер.
Өштүүлөрле жуулашсагар,
Өлөрүм деп сананбагар.*

Кажаанын кожонгына каруу эдип, Жакшы жыңырада
кожондоды:

*Базып баспай барганча,
Бараан тайдаг кем тўжер?
Фашисттерди баспаганча,
Бурып ойто кем жанар?*

*Ўзөк согулбай барганча,
Өлө тайдаг кем тўжер?
Оштўлерди женбегенче,
Ойто кайра кем келер?*

Жакшынын кожонгына жөмөп, Каймышев Чагачы
комыргайдаг эткен шоорыла ойноп, кожондойт:

*Аг бычкагы өдўгим
Артып калзын Алтайга.
Амыргы болгон бу ўним
Жаңыланзын Алтайга.*

Айылдашев Жакшы от-калапту жууда 1941 жылдын күзинен
ала 1944 жылга жетире жуулашкан. Ол үч катап шыркалаткан.
Госпитальдарга жадып, эмденип, катап ла өлүмдү жууга атанып
турган.

Жакшынын калганчы письмозы 1944 жылда 8 январьда
келген. Анда мынайда бичиген: «Бис от-калапту жуулажып,
немецкий фашисттерди оодо согуп, бойыстын төрөл жеристи
ойто жайымдап алып турус...»

Жаан удабай, 13 январьда Айылдашевтердин билезинде ачу-
коронду күн болды. Жакшы, баатыр чылап жуулажып, жөн
жастанып, өлгөн деп жетирү келген.

Анайда ок эр улусла кожо бистин жерден Тўжимеева Кажаа
жууга барып жүрген.

Кажаа жууга атанарда: «Эмилдин жаңыс кызы база барган. О-
о, жайлаа» — деп, улус куучын-эрмек чыгарган. Мыны Манг
эмеген угала: «Баш ла болзын, бу чакты. Бала-барканы ончозын
апаратан эмтир» — деген. Манг эмеген сананып отурала: «Кыс
кижи кыңырагын тудунып жууга барар. Ўй кижин кайчызын
тудунып жууга барар дегени бу болбой» — деп айткан. Онон ол
ыйлай берген. Байла, жууга барган Садык ла Ажыс деп уулдарын
эске алынган болбой кайтсын.

Фронтко болушту иш бистинг кичинек алтай журтыста тўнн-
тўжи ۆткөнин бис ундыбайдыс.

Бир катап Аражан, такталанып отура,ла, кожондогон:

*Ак-бороның колтыктаг
Тер чарчаза, карам ба?
Акаларыс фронтто до,
Бистинг тыныс карам ба?*

*Кара тайдың колтыктаг
Тер чарчаза, карам ба?
Карындаштар жууда да,
Бистинг кўчис карам ба?⁷*

Газеттеги мындый бичимел ич-буурдан айдылган. Ол ۆйдөги жууга барып жаткан жиит жуучылдар, тылда артып жаткан жиит колхозчылар жангыс кўўн-санаалу болгон: ۆштўни жеңер, тۆрөлин корыыр. Ол ок ۆйдө колхозто иштер токтобос учурлу. Чокым айдылган: акалар, карындаштар фронтто, от-жалбышту жууда кайра болбой тартышкан, анайып ок тылдагы улус база тынын карамдабай иштеген.

Жууга учурлаган кожондордо жиит жуучылдар черўге атанып жадарда, айлу-кўндў Алтайыла, минген адыла, ада-энезиле эзендежет. Ак чечектў Алтайга Европадаг айланып жанарым, сакып жүрўгер деп озор иженчилў айдадылар. Эжелер, сыйындар тылда амыр артсын, жакшы иштезин деп, калапту жууга барааткандар кўўнзеп жат.

Ўйде артып жаткан энелер, кۆоркий ўўрелер, эш-нөкөрлөр жуучылдарды амыр жанып келзин деп кўўнзегилейт:

*Ак ийнектиң сўдинег
Азык эткен ол энем.
Ада жууга аткарып,
Айлына амыр жан деген.*

*Көк ийнектиң сўдинег
Курсак эткен ол энем.
Канду жууга аткарып,
Кайра амыр жан деген.*

Энези жууга атанып жаткан уулына тың бўдўп жат: ол кайра баспай тۆрөлин корыыр учурлу. Тың иженип жат. Ол керегинде «Энениң кожонында» бўдўмчилў айдылат:

*Канду жуудаг Алтайын
Корыйтан уулым сен эмей.*

Алтай албаты жылкы малды байлу, ыйыкту, эрјине, аргымак, канатту нөкөрим деп айдып јат. Казыр фашисттерле Күнбадышка жуулажып бараткан адалар, карындаштар үйде артып јаткан эш нөкөрине, үүрелерине, ада-энелерине атты кичееп, азырап јүрзин деп јакыгылап јат. Кезик жуучылдар атту да атанган учуралдар бар. Ол до албатынын кожондорында јылу күүн-тапту айдылган. Атту болгондо, кажы ла кижн бойын баатыр кеберлү болгонын сананып јат.

*Өрө-төмөн јелерде,
Өлө адыг јазап тут.
Өлүмдү жууга кирерде,
Өлбөс баатыр болуп јүр.*

Јиит жуучылдар, үүре-јерлештер. Олор јангы сүүшкен, амадаган. Је канду жуу-согуш слорды айрыштырып јатканы, чын, ачу, коронду. «Кыстын үйдежү кожонгы» айрылышты, үйдежүни изү тынышту көргүзип јат.

*Беш сабарлу колымды
Берип турум «эзен» деп.
Фашисттерди јегдейле,
Бу Алтайга јанзын деп.*

*Он сабарлу колымды
Берип турум «эзен» деп.
Отту жууды јегдейге,
Бу јерине јанзын деп.*

Бу ок кожонды кыстар јиит жуучыл јанарда база кожондоп јат. Онын учун оны жуунын баштапкы өйлөрине кийдиргени текши төзөлгөни үребес болор.

Өлүмдү жууга атанып јаткандар тылда арткан эш нөкөрлөрине, үүре-јерлештерине, ада-энелерине, эје-сыйындарына чике айдадылар: Бадышта Герман жууга ыразаас, письмо чийгер деп.

*Алтайымнан атанзам,
Алкап-үлкөп санангар.
Адышту јердег бичизем,
Атпедин капшай салыгар.*

*Јеримнен јууга атансам,
Јегил јазап алкагар,
Јуулу јердег бичизем,
Јүректен каруу салыгар.*

Черүге атанып, јууга жаңы кирип јаткан јуучылдар «Гитлердин бажына ок тийерин билерим, угарым» деп айдыжат. Өштүлөр јендиртер, бастыра, оодо чаптыра. Олор бастыра күүн-санаазынаң эр күчине иженип айтканы кажы ла кижини оморкодып турганы чын.

Јуу ойинде чүмделген кожондордо жаңы түп-шүүлтелерден јуучылдардын бек санаазы, амадузы айдылат. «Фашисттерди јендейле, боец болуп келерим, Гитлерди јендейле, герой болуп јанарым» деп бир канча жаңы чүмделген кожондордо айдылат.

Бадыштагы јууга атанып јада, јаан-јашту јуучылдар, тылда арткан бала-барка, карган-тижең улустар — ончозы јарт, чокым билген — јенү болор деп. Ол керегинде «Јыргап јадар ой болор» деп ончо улуска таныш кожондо айдылат:

*Чапкан өлөг јажаңы
Курган калар күн тийзе.
Чактаң арткан албаты
Көкүн јадар ой болор.*

*Јууган өлөг оодыгы
Курган калар күн тийзе.
Јуудаң арткан албаты
Јыргап јадар качан да.*

Ада-Төрөл учун Улу јуу башталардан озо алтай албатыда көп-көп жаңы кожондор чүмделген. Олордо албатынын ачу-корон санаазы, јүректин сызы, ол ок өйдө иженчизи, амадузы айдылган. Олорго ырымду, сезимдү, аткарылу, үйдежүлү, јакылталу, молјонышту, чертеништү кожондор кирет. Бу кожондордын художественный кеми бийик, санаа-шүүлтези терен, бүдүмдери башка-башка.

АДА-ТӨРӨЛ УЛУ ЖУУНЫҢ КИДИМ ТУЖЫ

1. КАЙРА БАСПАС ЖУУ-СОГУШ

Жуунын кидим ойинде чўмделген алтай кожондор башка-башка бўдўмдў. Канду жууга атангандардын јўрўми, салымы кату деп айдылат. Бу да ойдў жуучылдар жууга атанганы, ыраак јерге јўре бергени кожондордо айдылганы база учурап јат. База бир кожондо жуучылдын жууга киргени чокум айдылган:

*Кара тайды минеле,
Калапту жууга атандыг.
Канду жууга киреле,
Кайра баспай жуулаштыг.*

*Кўренг тайды минеле,
Кўнбадышка ууландыг.
Кўнўг жууга киреле,
Кўчиг салып жуулаштыг.*

Жуунын кидим ойинде тўрген чўмделген алтай кожондор бўдўмдери јанынан база башка-башка. Олорго онойдо ок јакылта, ўредў, чертенген, бўдўмчилеген, письмо, сакылта бўдўмдў кожондор кирет. Жуудагы ада-карындаш, уул-кыс, эже-сыйын жуучылдар бўткўл Тўрўлин, кабай болгон Кан-Алтайын оштўден корулап аларында аланзу јок. Бу учуралды анчада ла «Фашисттерди сабаган» деп кожон терен тўп-санаазыла јаркынду ич-буурдан айдып турганы керелў.

*Аг ла бычкак оўўктў
Адам жууга атанган.
Ачап, јутпа фашистти
Адып, тудуп сабаган.*

*Укту бычкак оўўктў
Уулым жууга атанган.*

*Уурчы, ачап фашистти
Улдап, согуп сабаган.*

Жуунунг теренжип барганы ла ороондо көп город-калалар учун канду, казыр тартыжу өдүп турганын «Городтор учун жуулар» деп кожон бүдүмчилү көргүзет. Кезик алтай кожондордо Ада-Төрөл учун Улу жууда бойынын жуучыл керегиле аңыланган черү башкараачылар учурайт. Ол тоодо Г. К. Жуков. Бир жерде ол генерал, экинчи жерде маршал деп адалат. Жуучылдар өштүлерди Төрөл жеринен ыраада, бадыш жаар кайра тоскыраы башталган. Ол айалга «Донды кечире тоскырдыс» деген жагарда мынайда айдылат:

*Турган агаш кезеле,
Доннын суузын күрледис.
Тыгып келген өштүни
Донды кечире сүрдибис.*

*Эмил агаш кезеле,
Эдил суузын күрледис.
Энезеп* келген фашистти
Эдил кечире сүрдибис.*

*Энезеп — күчиркеп, тынзынып, баатыркап...

Фашисттер журтты өрттөп жуулап турганы

Жуучылдар там ла бадыш жаар ичкерлейт, өштүлөр кайра ташталат. Же тылда арткан энелер, жааналар, жаш улус жууда жүргендердин жанарын улай ла сакыылап жүрет.

*Улу жууда уулимнын
Ундылбазын кайдайым.*

Бу жолдыктар «Ундылбазын» деп кожон-жанарда айдылып турган болзо, шыралу, торолу, амыры жок ой тылда да улушта бар. Олор до комыдалду жүрет. Оны «Жуу ойинде» деп кожон жазымы жок чындык айдат.

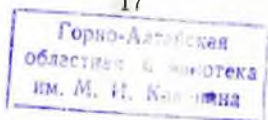
*Жарым курут жигемде,
Жарым курсак ол болбойт.
Жарман жуузын сананып,
Жадып уйкум ол келбейт.*

*Бүдүй курут жигемде,
Бүткүл курсак ол болбойт.
Фашисттер жуузын сананып,
Бүгүн уйкум ол келбейт.*

Андый да болзо, тылдагы улус түни-түжиле колхозтордо иштегилеп жат. Олор түнгей ле кожонду, кой-эчкилер кабырат, жалаң иштерде иштеелейт. Күчин салып, түндү-түштү иштеп, жөнүнүн күндерин жууктаткандар. Калык кырышкан жууда олжого киретени база жыргалду эмес.

*Олжого барган көөркийлер
Ойто качан жангай не?*

Бу мындый карыккан сөстөрлү кожондор жуу ойинде ас чүмделбеген. Көп-көп кожондордо жууда жуучылдар да, тылдагы улус та бой-бойлорун сакыгылап жүргени керегинде айдылат. Темдектезе, олорго «Көөркийим көксимде», «Сакып жүрим айлымда», «Жанарын сакыырым», «Келерин сакыырым», «Келерин улай сакыырым», «Жанарынды сакыйдым», «Ада-энем, адым сакыгар» ла оной до өскө кожондор жуу ойинде туулгандар.

2. ЈУУ ӨЙИНДЕГИ ПИСЬМО-КОЖОНДОР

Калапту жуунун кидим өйинде письмо-кожондор көп чүмделген. Олорды черүде жуучылдар тылдагы төрөгөндөрине, тылдан жуудагы жуучылдарга туугандары, үүре-жерлештери бичигилейт. Ол кожондордон фронт ло тыл бек болгоны жарталат, колбуны анчада ла письмолор тутканы чике айдылат. Тылдан фронтко ийген самара-письмолорды анчада ла энелер, эје-сыйындар, најылашкан, күүнзешкен үүре-желелер бичигилейт.

*Канду жууда көөркийдеп
Качан письмо келгей не?*

Мындый суракту, сакылталу өйдө жууда жүрген жуучылдан самара једип келгени мынан ары бичижип, колбу тударында јаан учурлу болгон. «Үүле-конок кыспаза» деп жуу јеринен письмо тылга једип келген.

*Үч толықту письмону
Мен бичидим, кычыр көр.
Үүле-конок кыспаза,
Мен јанарым, сакып жүр.*

*Төрт толықту конвертке
Письмо салдым, кычыр көр.
Тын коногым кыспаза,
Мен јанарым, сакып жүр.*

Бу јолдыктарга каруу эткени «Карузып чийген јогыма» деген самара керелейт.

*Кызылгаттын суузынап
Бойым эткен чернила.
Бадыштагы бойына
Буурзап чийген јогыма.*

Самара-письмолор мыны ээчиде ары-бери өдүшкен: фронттон тылга, тылдан — фронтко. Кажы ла јанынап письмоны буурзап, жүректен чийгени жарталат. Адаларга, карындаштарга, көөркийлерге бичилет. «Јанарымды сакызап»

деген кат-письмо жуунун узап турганын темдектейт, же жуучыл жанарына тын иженет.

*Фронттог күүнзеп бичидим,
Письмомды кычырзап.
Беи ле жылдын бажында
Бу жанарым, сакызап,*

Жуулашкан жуучылдар жуунун шыразын, коромжулузын көслө көргүлеген. Олор, байла, ол керегинде көргөни айынча самараларында бичигилегени жарт.

*Көбөлөкчө көк чаазын
Кан-Алтайга жет баргай.
Көрүш-таныш көөркийлер
Көргөн чилеп кычыргай.*

Алтай улус письмо-самараны тынду эдип көргүзөт, ого аңгылу жакылта берип турганы онын учун тын да кайкал эмес. «Письмо-жакылта» деп кожонды алза, шак ла ол санаа иле болот.

*Отту жуудан жакшымды
Ончо улуска апарзап.
От-калапту жууларды
От-жалбышту сен айтсап.*

*Канду жуудан жакшымды
Кан Алтайга апарзап.
Кан төгүлгөн жууларды
Калык-жонго сен айтсап.*

Жиит ада-жуучыл үйине ал-санаазынан бичигенин кижн канайып тегин кычырар. Жүрексиреп, манзаарый берерин. Соодузы жок жуу-согушта жуучылдан үч толыкту эмезе төрт толыкту письмо келгенде, оны бала-баркага кычырар керек. Жуучыл ада сурап жат. «Адагар жууда, эзен-амыр эмтир. Төрөли учун, слер учун жуулажып ла жат» — деп, балдарга, төрөгөндөргө кычырып бербей.

«Суракту письмо» деген кожондо жииттердин жан-кылыгы, көрүжи, сүүжи, ажарузы иле көрүнөт.

*Күрөп чачым тарайын,
Күрөп тарак салып ий.
Күнбадышта көрөйин,
Карточкогды салып ий.*

Бой-бойларына фотокарточкалар ийгендери јарт. Јуучыл эш-ўўрезинен сураган, ол ийген. Эмди фронттон ого фотосўрлў письмо келген. Јуучыл нокор-кобркийинен келген письмо буурын ачиткан.

*Каскак тууга чыгала,
Кара бажым айланды.
Карточказын кбрлб,
Карузып ичим ачыды.*

Кыстынг мынайда јўрексиреп бичигени алтай албатынын кожогына киргени качан да ундылбас. «Адреси јўрерде, карточказы келерде, ага-карындаш кайда јўрў не?» — деп айдылган. «Карындаш кайда јўрў не?» деген кожон јуучыл бир канча ойгб тыл јаар самаралар бичибегенин керелейт.

Тылдан: энезинен бе, эје-сыйындарынаг ба: «Эжинг болор кызын бар» деген кожон јиттер бой-бойына ижеништў, бўдўмчилў јўргенин чике керелеп турганы јарталат.

*Европадаг эбирзег,
Эжинг болор кызын бар.*

Мындый сбртбр јуучылды оморкодып јат, ого јангы ийде-кўч берет. Омблик иштегени јегўинг келерин некегени болор. «Коркыбагар, најылар» деп кожондо мындый кўўн-санаа айдылат:

*Балтырганду блбгди
Биригин, блмб чабыгар.
Фашист тагма келер деп,
Бўтней јўреер, најылар.*

Кезик алтай кожондор јуунын бдўп турган јерлеринен бир канча јуучылдар јанып турганын јазымы јок кбргўзет. «Алтайына сен јанган» — бу кожондо јуучыл ыраак Белоруссияга јетире јуулажала, Берлинди алала, Алтайга јанып келгенин темдектейт. Чынынча айтса, тыл ла фронт бир амадулу болгон — јуу баштаган Германияны јенери. Учы-кыйузы јок элбек Россиянын кбр ук албатызы ол бйлбрдб најылык јадып, казыр фашизмди јенип, јуунын учын јууктадып баштагандар.

3. ЖЫЛЫЙТУЛАР, СУРУЗЫ ЖОК ЖУУЧЫЛДАР

Жуулу фронттордон ыраак ла жуук журттарга, городторго жуучыл-солдат божогон эмезе сурузы жок деп карыкту бичиктер келип баштаган. Бу айалгалар алтай албатынын жуу ойиндеги кожондорына база кирген.

«Өлгөн деп бичик». Бу кожондо жаан учур салынган. Кезик аразында алтай кожондор, жанжыкканы аайынча кыска да болзо, жаан учурлу керектерди элбеде, толо айдарга арга алат.

*Жуудан эзен жанзын деп,
Жүректен үүре бичиптир.*

Бу жолдыктарды тылдагы үүре-көөркийлер бичиген. Же кожоннын үчинчи ле төртинчи жолдыктары ол баштапкы эки жолдыкка удур шүүлте айдат:

*Жууда жуучыл өлди деп,
Жуудан бичик алыптыр.*

«Өлгөн деп керее бичик» — бу мындый атту кожон кижининг көксин өртөп, оны ээн эдип ийгендий айалгага түжүрөт.

*Канду жууда өлди деп,
Карыкту чаазын једип келт.
Көөркий «эжим өлди» деп,
Көс лө јажын төгө берт.*

*Согушту жууда өлди деп,
Салган бичик једип келт.
«Сакыган эжим өлди» — деп,
Санааркап көөркий ыйлай берт.*

Коркушту жаан драма. Кородош, кунук, жылыту. Мындый чүмдү, учурлу кожонды эпикалык кожон дезе, јастыра болбос. Мыны сыгыт эмезе ый кожон деп алтай улус айдып јат. Жууда өлгөн кижини, алтай улустын санаазыла, кем сөөктөөр? Бу да айалга ачымчылу, кородошту кожондорго база кирген.

*Көк лө боро јыгылза,
Көк кумакка кем көмөр?*

*Көбөркий жууда жыгылза,
Көрүп, жазап кем көмөр?*

Жуу-согушта жуучылдар кайда ла жыгылып жат: ончо жуу өткөн жерлерде, жаан ла кичинек журттарда, городтордо, јаландарда, агып јаткан суу-талайларда, јыду састарда ла бийик, јабыс кырларда, ажу-боочыларда. Сурузы јок жуучылдарга көп кожондор чүмделген. «Көбөркийден суру јок» деген кожондо мынайда айдылат:

*Кара тайда сооду јок —
Колхоз иште иштейдим.
Жууда көбөркий суру јок,
Јылыганы ол туру.*

Албатынын жуу керегинде кожонгында кезе тургускадый бөлүк, гран јок. Кандый да бөлүк тургусса, је ол өйдө чүмделген кожондор көп сабазында бой-бойларыла, учуры, шүүлтези аайынча, јаан колбулу. Онын учун жуунын кидим өйлөрине келиштире ылгаган, тургускан, бөлиген кожондор — ол келиштире бөлиген кожондор деп айдар керек.

Тылда иштеген улус жуу өйинде ончобыс шыралаганыс, аштаганыс, суузаганыс деп айдар. Је иш, јүрүм јенгүге јаан, элбек ижемји тургускан. Жууда да, тылда да албаты амыр јок жуулашкан, иштеген. Онын да учун өштү кайра чарчалган.

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫНГ АДА-ТӨРӨЛ УЛУ ЈУУНЫНГ БОЖОГОНЫНА УЧУРАЛАГАН КОЖОНДОРЫ

1. ӨШТҮНИ ООДО СОГУП БАШТАГАНЫ

Эн казыр, эн тонокчы, јендиртпес деген фашистский олјочылар јуунынг үчинчи ле төртинчи јылдарында јеезеленген јери-јурты јаар кайра соктырыи, сүрдүрип баштаган. «Өштүни тоскура сокконыс» деген кожон ол јанынанг чокум аңыланат.

*Толононын терезин
Толгой туткан бис эмей.
Тоноп келген фашистти
Тоскура соккон бис эмей.*

*Карананын терезин
Катай туткан бис эмей.
Каныркап келген фашистти
Кайра соккон бис эмей.*

Бу кожон өштүнин јанг-кылыгын чике керелейт: «тонокчы», «каныркак». Россиянын черүзи база тын: өштүлерди «тоскура», «кайра соккон». Өштүлерди оодо согуп баштаарда, олардо аргаданар арга јок болгоны билдирет. Јуу ойинде совет черүде јангы мылтык-јепсел табылган. Ол «Катюша» деп адалат. Онын от-јалбышту адыжы нени де артырбас. Ол өртөй, јоголто адат. Мындый мылтыктан калју, ачап фашисттер «кайра көрбөй качкылайт». Олјологон јерлерди јайымдап, јайым сүүген черү өштүге бир де олут-тыныш бербей, оны бадыш јаар сүрүп јат. Кожондо чын айдылат: ол јенүлер јенил болбогон. Јуунынг јеринде јен јастанып, јон көп өлгөн. Өштүлер Россияны ол јылдарда «коммунизмге» барып јаткан деп көрөр күүни чек јок болгон. «Јарманияны басканыс» деген кожондо јараплан (аэроплан) деген сөс «Катюшала» кожо турат. Јангы мылтык-јепсел ол ок-јаа эмес. Бу, чын, кижиге коркор јуу-јепсел. Је

бистинг орооннын черүзи өштүни жеңерге болуп, жаңы жуу-чакка керектү мылтыктар, самолеттор эткени жолду.

*Кызыл отло өртөйтөн
«Катюшала» атканыс.
Коммунаны көрбөйтөн
Германияны басканыс.*

*Лалбыш отло өртөйтөн
Жарапланла учканыс.
Жайымысты көрбөйтөн
Ларманияны басканыс.*

Кожоннын төс шүүлтези жазымы жок чике айдылган: колхоз, совхоз өмөликле жаткан албатыбысты ла жайым турган ороонысты гитлерлик Германия, өскө дө капиталист ороондор көрөр күүндери жок болгон. Түймеендү бастыра жуу-чак мынын ла шылтуунда башталганы жарт.

Андый да болзо, фашисттерди оодо согуп, кайра чачып баштаганынан ала төрт жыл өткөни «Төрт жыл жуулашкан таңма Гитлер жоголды», «Фашисттер жеңдирди» деген кожондорунда алтай албаты жуу удабай божооры керегинде ажындыра билип айтканы бүдүмчилү.

2. ӨШТҮНИ ЖЕНГЕНИЕ МАК КОЖОНДОР

Россия жүзүн ук калыктардан туруп жат. «Карындаш жон жок болзо» деген кожондо ачык өзөк-буурдан айдылган:

*Болот темир жок болзо,
Пулемет кайдаг келетен.
Вирлик ле жон жок болзо,
Фашист кайдан жеңдиртен.*

*Кадырган темир жок болзо,
«Катюша» кайдан келетен.
Карындаш жон жок болзо,
Гитлер кайдаг жеңдиртен.*

Өштүни жеңгение алтай албаты бир канча мак учурлу кожондор чүмдеген. Ол кожондордо чокымдап айткан сөстөр,

бүткүл албатынын ал-санаазы, сескен ле бүткен ижемјизи
јаркындалат. Ончо ук албаты бирлик, Төрөли сок жагыс болгон.

*Төрт лө жылга бштјни
Тең биригин сабадыс.
Төрөл жагыс јеристи
Тең корулап алдыбыс.*

*Беш ле жылга фашистти
Бирлик туруп сабадыс.
Бир ле эне јеристи
Бирлик коруп алдыбыс.*

Төрөлин корулап алары — агару керек. Онын да учун
албаты, ончо улус бирлик, најылык болуп, өштүлерди јенип
чыккандар.

Јуунун кидим өйлөринен, темдектезе, 1943—1944
жылдарды алза, өштүлердин төс күчи түгенип, ат-нерелү совет
јуучылдарга оодо соктырып, сагыш алынбай кайра
тескерлегени көп алтай кожондордо айдылганы бар. Ол
кожондордо анчада ла фашистский Германиянын калју ла
олјочыл черүзи Сталинградта, Москванын јанында ла өскө дө
јерлерде оодо соктырган кийнинде, јенүнин болоры иле
билдирген. Өштүлер, куды чыгып, бадыш јаар тескерлейт, баш-
көксине согулта алып, күчи уйандайт. Јендиртип баратканында
алаңзу јок.

Фашисттер канайып та калјууруп јуулашса, канайып та
айыл-јуртысты јемирип келген болзо, түнгей ле, јалтанбас.
Јуучыл кызыл черүге јендиртип салгандар. Јирме миллион
кижинин тынын кыйган фашистский Германиянын «арка-
мойынын» Совет черү үзе тарткан. Јенүнин кызыл маанызы
Рейхстагтын үстинде элбирей берген.

*Јегү јенил болбоды,
Јег јастанып јон өлди.
Кызыл мааны — Берлинде,
Кызыл черү — јыргалда!*

Ада-Төрөл учун Улу јууда совет албатынын алган јенүзи
алтай албатыны жагы кожондор чүмдеерине экелген. Ол
кожондор албатынын јүрекке батпас сүүнчизин көргүзип,
бүгүнгү де өйлөргө јетире јаан учурын жылытпай, кожондолып
јат.⁸

Жеңүни алганы керегинде мактулу кожондор совет черүниң бштүле күүн-кайрал жоктон тартышканын база катап керелейт.

Оштүни жеңгенин, жеңүниң бойын бийик баалап, албаты база көп лө кожондор кожондогон. Ол ондый учурлу кожондор албатынын оос чүмдемелдеринде жаантайын жаркынду артып, көгүс-санаадан качан да чыкпас.

3. ЈУУЧЫЛДАР ЈУУДАҢ ЈАНГАНЫ КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

Ада-Төрөл Улу жуудан арткан жуучылдар, Жеңүни алып, айлы-журтына сүүнчилү жангандар. Олордын бир канчазы уур да, жеңил де шыркалу, же жуу-чактан тирү арткандар. Олорды уткып, алтай энелер, эже-сыйындар, кыстар, үүре-желелер жаңы кожондор чүмдегилеген.

Јуудан жуучыл жанганына, журтына эбиргенине көп кожондор чүмделген. Олорго, темдектезе, мындый кожондор кирет: «Кайра жуучыл ол жанган», «Фашисттерди кес чыктым», «Јеңү алып, жан келдис», «Кожо жуулашкан жогыспа», «Јуудан жанган уул кожонгы» ла оног до өскөлөри.

Бу сүүнчилү учуралдарга учурлаган жаңы кожондорды канча улус эмезе жаңыс та кижичүмдегени иле. Ол жанынан, темдектезе, «Фашисттерди жеңдедис!», «Јан келдис!», «Кес чыктым!», «Јан келдим» деп кожондордо колболу глаголдор јакшы керечи болгылайт.

Албатынын өмөлик чүмдеген кожондоры онын бүткүл бүдүминен танылу. Андый сарын-кожондордо анчада ла жуучылдардын жеңүзи ле өлбөй бурылганы айдылат:

*Өлө тайды минеле,
Оштүлерле жуулашкан.
Оштүлерди жеңдейле,
Өлбөй жуучыл бурылган.*

*Кара тайды минеле,
Канду жууда согушкан.
Гитлерди жеңдейле,
Кайра жуучыл ол жанган.*

Алтай албатынын жанжыккан жанар-кожондорунун көп нургуны атла колбулу. Ат-нерелү кай чөрчөктөрдө баатырлар жууга ат жогынан база барбай жат. Айдарда, кай чүмдемелдин бу жанжыгузы кожондордо түнөй ле артып жат.

Алтай жуучылдар канду жууга атанарда, Алтайынан алкыш сурап, онын ээзине бүдүп жуулашканын бойларынын чүмдеген кожондорунда чокым көргүзөт. Же бу кожон-жанарлар жангыс та жанган жуучылдардын эмес. Олор бастыра албатынын болуп артат. Не дезе, кожондордын учуры да, жебрентик эп-аргаларга тайанып чүмдегени де текши эл-жонго жуук ла жарамыкту. Оны аңчада ла «Фашисттерди кес чыктым» деген жанар керелейт.

*Ак ла канду Алтайым
Алкыжаардаг мен алдым.
Ада жууда фашистти
Алтан мунгаг кес чыктым.*

*Буркан канду Алтайым
Бир алкыжаар мен алдым
Фашисттерди жуу-чакта
Бежен мунгаг кес чыктым.*

Ак жан, Буркан, Алтай дегени алтай кижиге кудай болот. Жуучыл жуудан эзен-амыр, су-кадык жанганын кудайдан алкыш жеткенине ууландырат. Онон улам черүчил өштүлөрдү, баатырлык чөрчөктөрдө айдылганы чылап, бежен, алтан мунгаг кезип жеңдегем деп айдат.

Жуу тужында чүмделген кожондордо жангы жуу-жепселдер адалат: беш адар, уй мылтыктар, катюшалар, самолеттор, танктар. Мындый айалгаларда жуулар жангыс ла шыранын, кородоштын, жылытунын, королтонын жуу-чактары болот. Анайып, темдектезе, «Женүни алып, жан келдис» деген кожондо ол жанынан мынайда чүмделет:

*Канду жууны бис өттис,
Кандый шыра көрбөдис.*

Ол эмезе, бу ок кожоннын экинчи төрт жолдыгына ажару этсе, анда жуунын кайда өткөниле колбой айдылган шыра база темдектелет.

*Бадый жууны бис өттис,
Бар шыраны көрдибис.*

Јуу керегинде кезик кожон-јаңарларда јуучылдардын «Кан-Алтайга», «Бу Алтайга јан келдис» деп јаткан јери чокымдалат. Јарым кожондордо јуудан келген јиит јуучылдын јерине су-кадык јанып келгени көргүзилет. Анда кижинин сүүнчизи, јеринин телкеми, кеени, кебистий кебери сүрленет. Ол керегинде «Јуудан јанган уул кожонҗы» деп јаңар керелейт.

*Јаскы өскөн чечектий
Јүрегим катап чечектейт.
Јарман јууды јендейле,
Јанып келдим кадык мен.*

*Јеристе өскөн чечектий
Јүрегис катап чечектейт.
Јеткер јууны јендейле,
Једип келдим кадык мен.*

Экинчи төрт јолдыктын баштапкы эки јолдыгын көрзө, јуучыл јерин мензинген солумала көп тоодо тургузат. «Јүрегим» деген сөсти база көп тоодо тургусканы јарт: јерине келеле, эш-нөкөрине, үүре-јелелерине јолуккан. «Јүрегис катап чечектейт» деп учы-кыйузы јок сүүнет. А «Кожо јуулашкан јогыспа» деп јаңарда дезе јуучылдар јууда кожо јүргендерин эске алынат.

*Тай бороньг токымын
Тендеп салган јогыспа.
Бадыштагы ол јууда
Бирлик јүрген јогыспа.*

Јуу керегинде кожондордон јииттердин бой-бойына карузып, күүнзеп јүргени јарталат. Ол јаңарлардын учурын алза, чын ла, чек узун куучынга келижер. «Јуудан сен сакуп алган» деп кожонды кижиде јүрексиреп угар. Чын, кожондор јаан көдүринилү угулат. Јуу алдында күүнзежип јүрген уул ла кыстын сүр-кебери иле: олој јиит, омок, ачык-јарык күүнтапту. Јүрүмде олој бой-бойына јаңы ла ајару салып, сүүжип јүргенче, канду јуу башталган. Јиит јууга атанган, је онын кызы оны ижемчилү сакуп, күүни бир де сообой јүрген.

*Санаам салып јүргенчем,
Запај јууны көдүрген.
Запај јуудан јаңанчам,
Сакуп јүрген эжим сен.*

*Күүним салып турганчам,
Күйбадыш жууны көдүргөн.
Күйбадыш жуудаг жанганчам,
Күүни сообоон эжим сен.*

Чын, кезер, баатыр күчтү жуучылдар оштүни жеңдеп, жери-журтына жанып, кожо байрамдаар аргалу боло бергендер. Ада-энелердин чын жыргалы, чын сүүнчизи келген. Жуу ойинде, темдектезе, адалу-уулду жууда турушкандары бар. «Ада-эненин жыргалы» деген кожон оны быжулап жат.

*Элик бычкак өдүкти
Энем көктөөн ол эмей.
Экүүс жуудаг келди деп,
Энем жырган ол жүрбей.*

Канду жуудан жуучылдар жанганы — ол жыргал, сүүнчи. Адазы уулын сакып, ол эзен жан келзе, ого байрам. Журттын улузы ончозы черүден келгенге ачык-жарык сүүнгилеп жат.

4. СУРУЗЫ ЖОК ЖУУЧЫЛДАРГА УЧУРЛАГАН КОЖОНДОР

Ада-Төрөл учун Улуу жууда кандый королтор, жылытулар болбоды деер. Жемирилген туралар, күрлер ойто тудулып калар. Жаңыс ла өлгөн кижин ойто туруп келбес. Улустын жылытузы керегинде алтай албаты база да көп кожондор чүмдеген. Ол кожондордун учуры ачымчылу, кородошту.

«Жуудан жанбаан ол уулым» деген кожонды энелер чүмдегендери жарт. Бу мындый кожон-жанарлар жуудун учу жаар ла жеңү болгон кийинде табылганы иле. Кунукчыл учурлу кожондорду улус ас жанарлап жат. Же ол ок өйлөрдө жуудан келбеген жуучылдарга учурлаган кожондор, жеңүнинг 50—55 жылдыгын темдектеп турарда, албатынын көксинен эмдигенче чыкпагандар деп жарталган.

*Леерен атты минеле,
Жеринде жорткон ол уулым.
Жарман жууга барала,
Жанбай калды ол уулым.*

*Күрөг атты минеле,
Көкүп жорткон ол уулым.
Канду жууга барала.
Келбей калды ол уулым.*

Албаты жакшы билер: эн ле ачу, коронду неме — ол оштүни
жендейле, жанбаган, келбеген жуучылдар болот.

*Фашиист жууды баштайла,
Базыл калды бадышта,
Фашисттерди жендейле,
Бурылбады ол уулым.*

*Желгир күрөг ат жууда
Лал жастанып жыгылды.
Лиит уулым согушта
Лен жастанып жыгылды.*

Бу кожондо баштапкы төрт жолдыктын бүткүл учуры жуу-
согушла колбулу: фашисттер жууны бадышта баштайла, анда ла
оодо соктырган, жендирткен. Же учында жолдыкта жуучыл жуудан
бурылбаганы. Ол жолдык баштапкы үч жолдыктын түп-
шүүлтезине келижип жат.

Жуу-согуштан жуучыл уул журтына, ада-энезине бурылбаган,
эн жаан жылайту. Лиит уул баатыр кептү тартышкан. Жагарда
база ла кай чөрчөктин сөстөри айдылат: ат жууда жал жастанып
жыгылган, онын ээзи — лиит уул — согушта жен жастанып өлгөн.
Оны «Туудый сөөги Бадышта» — деген кожон чокум айдат.

*Эжир чыгар жылдыс бар,
Эжир сайын чыгып жат.
Эбирбеген көөркий бар,
Эмди сөөги Бадышта.*

*Тагда чыгар жылдыс бар,
Таг ла сайын чыгып жат.
Табарышпаан көөркий бар,
Туудый сөөги Бадышта.*

Мында бир кайкамчылу неме—жуучылдын сөөги. Онын
сөөги жеринде эмес, жуулашкан ла өлгөн жеринде салынган. Ого
коштой, ол сөөкти тууга түнгейлештирип жат. Чынынча айтса,
жебрен корымдарга түнгейи билдирет. Айдарда, алтай албаты
жууда жыгылган ончо жуучылдарды алып-кезерлерге,

баатырларга бодойт. Олорго жажын-чакка ундылбас кожондор чүмдеп салганы кереес. Ол кожондор туудый бийик, чөлдий элбек учурлу, солонгыдый жаркынду, тенгистий терен түп-шүүлтелү. Андый сөөктөр качан да бузулбас, ундылбас. Олор жаантайын албатынын ал-санаазында, не дезе, кожондор үйеден үйелерге улалар.

5. ЈУУДАҢ ЭЗЕН АРТКАН ЈУУЧЫЛДАРГА КЕРЕЕС КОЖОНДОР

Бүгүңги күндерде Россиянын көп укту калыгы јенүңинг 55 жылдыгын темдектеген, ононг 60, 70, 80, 100 жылдыктарын байрамдаза, Ада-Төрөл учун Улу јууны там эске алынар, онон артык темдектелер деп иженер керек. Чөрчөктөргө чүмдеер, ол өйлөр чөрчөктөги керектий айдылар. Је улу ачу, кородош, жылийтулар албатынын меезине артып, онын кожондорында улай ла айдылар. Бастыра учур мында.

Јуунын өйлөри канча да кирези ыраап бараатса, јуу-чактан арткан улус алтындый баалу. Је олорго баа тургузарга јарабас. Олор жаантайын танылу. Олор улайына омок үндү, от-јалбыштый јүректү, баатырдый күчтү.

«Јууга јүрген танылу» деген кожонг јууда јүрген андый улус керегинде чокым айдат:

Туманду көлдинг јанында

Туриа үни танылу.

Јурт ла јоннын ортодо

Јууга јүрген танылу.

Кара көлдинг јанында

Кастыг үни танылу.

Бу ла јоннын ортодо

Фронтко јүрген танылу.

Фронтко јүргендер, байла, озо ло баштап бойларынын јаштарыла аңыланып јат. Је ого коштой олор элден озо тагынган медальдарыла, ордендериле башкаланып, ончо улуска иле көрүнериле темдектү. Анайда ок ол јуучылдар ачык-јарык јүректериле, күүниле иле. Олор Төрөлин, совет јанды

телекейдин үстинде эн казыр ла олјочы оштүнен аргадап алганыс деп, өлөрдин өлгөнчө оморкоп жүредилер.

Фронтко жүрген жуучылдар анайда ок колдо-бутта шыркаларыла аңыланып турганы бар. Ол шыркалар жуучылдардын, чын, жажына жазылбас оорузы. «Шырка сыстап оорыза» деген кожон база жуунын кийнинде чүмделгени билдирлү.

*Комыргайга базарда,
Коыражын кайдайын.
Колдо шырка оорыырда,
Корондузын кайдайын.*

*Сыргалжынга базарда,
Шылыражын кайдайын,
Шыркалу бут оорыырда,
Шыралузын кайдайын.*

Je кандый да оору-јоболду болзо, шыркалардангы шыралу жүрзе, адалар Ада-Төрөл учун Улу жууда кайралдар алган. «Отту жууга киреле, отурбаган адалар. От-калап жуулажып, орден алган адалар» — деп, «Кайралдалган адалар» деген кожондо чокым чүмделген.

«Орден алган танкситтер» деген жангарды алза, мында эр улус жуунын алдында амыр иште иштегендери билдирет.

*Кайа ташты оодоло,
Јол жазаган танкситтер.
Калапту жууны јенгеле,
Кайрал алган танкситтер.*

Айдарда, жуу тужында чүмделген алтай кожон-жангарларла коштой жуудан жанган ла чек сурузы јок жуучылдарга өзөк-буурдан көп жаңы кожондор чүмделген, Ол кожондордо айлы-јуртына эзен жанган солдаттар, жуу-чактанг келбеген адалар, уулдар, кыстар керегинде айдылат. Ондый кожондор Ада-Төрөл учун Улу жууда турушкан улуска база јаан алкышту, быйанду ла кереес кожондор болот.

6. ГЕРОЙЛОРГО, ЈУУЧЫЛ БАШЧЫЛАРГА, ЈЕНҮНИНГ ЖЫЛДЫКТАРЫНА УЧУРЛАГАН КОЖОН-КЕРЕЕСТЕР

От-калапту чак, согуш, јуу өдүп турарда, байла, бир кезек улусты тартышта турушпаган деп аланзулар болгоны јарт. Ондый учуралдардан улам јуунунг кийнинде бу сурактар аайынча канча-канча кожондор салынган. Јууда туружаачылар бу суракта комыдалду болгылайт.

«Герой болбоон дешпегер» деген кожондо андый аланзыш иле көрүнөт.

*Ак чечектү Алтайда
Ады чыкпаан дешпегер.
Ада-Төрөл ол јууда
Адышпаган дешпегер.*

*Көк чечектү Алтайда
Көкүй жүрген дешпегер.
Герман јууга жүрөрдө,
Герей болбоон дешпегер.*

Јуунунг кийнинде албаты анайда ок башкараачылардын ады-жолын кожондорго база кийдирип, үзеери јакшынак күүлү кожондор чүмдеген. «Жуков макталды» — андый кожондордын, темдектезе, бирүзи болот. Жуковтын ат-нерези алтай кожондордо баштап ла адалып јаткан учурал бу.

Жуков (Георгий Константинович) Гитлерге удур тургузылат. Јуучыл башчынын јамызы көдүрилет. Жуковты албаты мактап, ат-нерезин чикелейт. Ол озо баштап «генерал» деп адалат, онон «маршал». Гитлер «базылды», «јоголды» деп айтканы јолду, не дезе, ол көп јаман керектер эткен, јуулашкан. Ого көрө, Жуков база черү баштаачы, ол черү «герой», тоозын алза, «миллион». Ат-нерелү Жуков черү башкарган, төрөлин корулап, ады макталды деп јангыс сөслө терен түп-шүүлтөлү айдылат.

*Калык јудуп, јуулашкан
Казыр Гитлер базылды.
Герой черү башкарган
Генерал Жуков макталды.*

*Кѳн ороонло жуулашкан
Кѳрмѳс Гитлер жоголды.
Миллион черѳ башкарган
Маршал Жуков макталды.*

Кожоннын сѳстѳри бай, анчада ла удурате-тедире сѳстѳрлѳ, темдектезе, Гитлер — казыр, Жуков — генерал, Гитлер кѳрмѳс — Жуков маршал. Гитлердин черѳзи калык јудуп, жуулашкан — Жуков миллион черѳ башкарган, Гитлер базылды, жоголды — Жуков макталды.

«Јууда ѳлгѳндѳргѳ кереес» деген кожонгында албаты јаан учурлу сурактар кѳдѳргени, байла, чын. Кожон чѳмдеечилер јууда канын тѳгѳп, јыгылгандарга учурлаган кереестер эдер. Ол ок ѳйдѳ алтай албаты келер ѳйелерге бойынын баштапкы кереезин — кожон чѳмдемелин чѳмдеп салган. Ол јанынан жагар-кожогында «корболоп эмди ѳскѳнгѳ учурлу кожон чѳмдеектер» деп айдып салганы сѳрекеј јарамыкту.

*Корболоп эмди ѳскѳнгѳ
Учурлу кожон чѳмдеектер.
Королду јууда ѳлгѳнгѳ
Ундылбас кереес эдеектер.*

*Јайылып эмди ѳскѳнгѳ
Јагы кожон чѳмдеектер.
Јарман јууда ѳлгѳнгѳ
Јажына кереес эдеектер.*

Јууда ѳлгѳн, кырылган јуучылдарга јажына ундылбас кереес эдери эн керектѳ, эн учурлу. Јагы учурлу кожондорды албаты кереестеп жагарлап салганы — албатынын оос чѳмдемел кереези (памятниги) болуп јат. ѳштѳлерге кул болбоско, базынчыктатпаска тартыжу јенѳлѳ ѳткѳн.

*Улус бисти јыргаткан
Улу јегѳ шылтазы.*

Јуу-чак ѳткѳн ѳйлѳрдин јылдары там ла кѳптѳп јат. Јенѳнин кажы ла јылы байрамду. Је толгон он јылдыктар анан јаан байрамду, јыргалду, кѳдѳрингилѳ ѳдѳт. Ол до јанынан албаты жагарында кереес эдип чѳмдеп койгон.

*Тѳнѳн јорго минеле,
Тѳрт лѳ јылга жуулаштыс.*

*Төртөн жылга жүреле,
Төртөн жылды ыргадыс.*

*Биечи юрго минеле,
Беш ле жылга жуулаштыс.
Бежен жылга жүреле,
Бежен жылды ыргадыс.*

Јуунунг кийниндеги жылдарда чүмделген јангы кожондордо «Јенүчилер макталат» деп кожонг учурап јат. Бу кожон-јанардын кажы ла јолдыгы алтыннанг баалу.

*Јаткан јурттыг байзында
Јенү байрам одун јат.
Јон башкарган байрамда
Јенүчилер макталат.*

*Турган јурттыг өргөддө
Јон јыргалы одун јат.
Туурамалду чөбөйдө
Јуудан арткан макталат.*

Мындый јакшынак ла терег учурлу, түп шүүлтелү кожонло бу јан эмес јуунты кууй тартылып, јабылып јат.

Ада-Төрөл учун Улу јууда ла онын кийнинде чүмделген кожондор — албатынын јангы кожондоры. Ого учурлаган, кеелеген ле чүмдеген јанарлар келер де өйлөрдө кереестелип табылар деп иженер керек. Не дезе, төрөли ле јайымы, салымы учун улу ла јан тартыжу түүки јолында ла өзүминде качан да ундылбас. А ундылбаган түүки јангы оос чүмдемелдер табыларында учы-кыйузы јок арга берип јат.

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫН АДА-ТӨРӨЛ УЛУ ЈУУ КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОРЫНЫН ЁЛГЕРЛИК ЧЎМИ ЛЕ ТИЛИ

Ада-Төрөл учун Улу јуу керегинде кожондор алтай албатынын јебрен өйдөн бери јангар-сарын чүмдеер јанжыккан эп-аргаларына, эп-сүмелерине тайанган. Олор озо ло баштап ёлгерлик чүмдемелдерле бек колбулу, јолдыктарла улалталарлу.

Чын, эн баштапкы јерде — кожондордын учуры (содержаниези) турат. Ол учурлар терен түп-шүүлтелерле, көгүстен айткан күүн-санааларла аныланат. Ого коштой алтай кожондор качан да болзо, күүн-тебүзиле — эмоциональный учурлузыла аныланат. Ол психологияда — бастыра улуска јаан күүн-тапту, сүүштү, кунугушту, төрөл улузына ла чыккан-өскөн јерине эригип јүргени айдылат. Алтай албатынын бастыра кожондоры ар-бүткенле бек колболу. Ич-буурдан айдылар күүн-санаа ар-бүткеннин ончо учуралдарыла биригип калганы јилбилү, солун. Кожондордын учуры аайынча онын тематиказы табылат.

Алтай кожондордын ритмиказына ады јарлу билимчилердин В. В. Радлов, Т. Ковальский, бистин өйлөрдө С. С. Суразаков, Т. С. Тюхтенов, С. М. Каташев⁹ ле онон до өскөлөри анылу ајарулар эткендер. Темдектезе, поляк билимчи Т. Ковальский шинжилү ижинде алтай кожондор эн учурлу ритмический үч бөлүк темдектер анылап алган. Олор мындый: 1) кожоннын јолдыктары јети-сегис үйеден төзөлип аныланганы; 2) кажы ла јол эки ритмический бөлүкке башкаланып барганы; 3) ритмический бөлүктер эн ле учурлу деп темдектегени бу бөлүктерди бириктирип айтканы болот.

Ада-Төрөл учун Улу јуу керегинде чүмделген кожондордын көп нургуны бу ла јебрен, озогы јанжыгуларга тайанып чүмделгени јарт. Ол эп-аргалар төзөлгө болуп арткан.

Кажы ла жолдыкты алза, ритмика аайынча баштапкы бөлүктө төрт үйе болор. Экинчи ритмикалык бөлүктө үч үйе турар. Олорды тооло көргүссө, мындый:

4—3 4—3
4—3 4—3

Кожоннын сөстөрүндө үйелери аайынча темдектер мынайда көргүзилер:

*Алтайымнан/ыраам,
Адам мени/санан жүр.
Ак чечектү/Алтайга
Айланарым./сакыл жүр.*

Сегис үйелү сөс-жолдыкта өрөги көргүзилген /4—3/ темдектер дезе 5—3 үйеликтерге бөлүнүп турат. Кезик аразында бу ритмиканын үйелери көптөй дө берер. Темдектезе, «Канду жууга не барат?» деп кожон до чике көрүлет.

*Көгөрип чыккан/көк чечек
Көлтөккө жердег/не чыгат?
Көрүжип жүрген/бойлорыс
Көрүшпес жерге/не барат?*

*Агарып чыккан/ак чечек
Алыс жердег/не чыгат?
Айдыжык жүрген/бойлорыс
Айдышпас жерге/не барат?*

Кажы ла жолдыктагы сөстөр ончозы сегис үйеден туруп жат, же баштапкы бөлүктүн ритмиказына беш үйе келижет, ритмиканын экинчи бөлүгине үч үйе кирип жат.

5—3 5—3
5—3 5—3

Ритмикага анайда ок түнгей учурлу сөстөр, удур-тедире учурлу сөстөр, катап айдылган сөстөр — ончозы ич бойынын жакшынак ритмиказын көргүзүп жат. Онын учун сегис үйеликтү ритмический жолдыкты кожондоорго жеңил болот. Кажылгак болуп турган учурал мында чек туштабай жат.

Удур-тедире айдылган сөстөр бу сегис жолдыктарда ритмиканы мынайда бүдүрүп жат: баштапкы жолдыкта «көгөрип» деп сөс бежинчи жолдыкта «агарып» деген сөслө одорложуп, ритмика бүдүрөт. Мында ок «көк чечек» деген

сөстөр «ак чечек» деген сөстөрлө удурлажат. Баштапкы төрт жолдыктын экинчи жолдыгында «көлөткө» деген сөс алтынчы жолдыкта «алыс» деген сөслө удурлажып, ол ончо жолдыктарда такып айдылган бастыра сөстөр жарамыкту ритмика төзөгилейт. Үчинчи жолдыкта «көрүжип» деген сөс жетинчи жолдыкта «айдыжып» деген сөслө одорложып турат, анан арыгы сөстөр такып айдылыжат. Төртинчи жолдыкта «көрүшпес» деген сөс сегизинчи жолдыкта «айдышпас» деп сөслө удурлажа туруп, ритмиканы чыңдый этире бүдүргилейт.

Чынынча айтса, алтай албатынын Ада-Төрөл учун Улу жуу керегинде чүмделген кожондоры ритмиказы жанынан бай. Оны кычыраачылар бар литературанан, жылбиркезе ле сонырказа, кычыргылап, билип алар¹⁰.

Тоолу сөстөрлө бу ла жуу-чакка учурлаган кожондордогы рифмалар керегинде айдып ийерге жараар. Кожондордо жолдыктардын бажындагы сөстөр жаңыс түңгей табыштардан башталып, рифмалажып јат. Темдектезе, оны мындый учуралдарла анылаарга жараар¹⁰.

*Баргаа бажын өрт алза,
Бирлик бчүр салалы.
Берлинин эмди жуу келзе,
Бир кижидий базалы.*

Мында жолдыктардын баштапкы сөстөри бир түңгей үнгүр /б/ туйуктардан башталган. Мыны схемала көргүссе, мынайда көрүлөр: а а а а. Бу баштапкызында. Экинчизинде, эжерлежип рифмалашкан табыштардан база учурап јат:

*Тай боронун токымын
Тегдеп салган јогыс па.
Бадыштагы ол жууда
Бирлик жүрген јогыс па!*

Бу схема-көргүзү мынайда турар: а а б б. Жуу керегинде кожондордо баштапкы рифмалар да к а р ч ы й- т е р ч и й турганы база учурап јат.

*Өлө боро бар тушта
Эбире бazyп ээртаалбай.
Өлүжер тушта өлбөзө,
Эзен амыр јан келбей.*

Темдектеп алган төрт жолдыктын баштапкы рифмалашкан табыштарын схема аайынча мында тургузар: а б а б. Темдекке алган жолдыктардый учуралдар жууга учурлаган кожоңдордо тын да көп туштабай жат. Же ол ок өйдө к а р ч ы й рифмалаш ритмиканын күүзин ле ич жанында турган сөстөрдө кажылгактар бүдүрбей турганы жарамыкту.

Жолдыктардын баштапкы табыштарынан үч түнөй буквалар (табыштар) база рифма бүдүрер. Же калганчы табыш башка да болзо, ритмиканы буспай жат. Схема аайынча мындай: а а а б.

*Өлөн баштай өрт күйзе,
Өчүрелик нөкөрлөр.
Өчөп Жарман жуу ийзе,
Жалтанбайлык, нөкөрлөр.*

Жолдыктардын баштапкы сөстөрүндө жаңыс та түнөй табыштар рифмалажар эмес, же анайда ок олодо бүткүл үйелер де рифмалажып турганы алтай кожоңдордо көп учурап жат. Темдек эдип ол ло «Канду жууга не барат?» деген кожоңды алза, ол рифма чокым, иле көрүне берет.

*Көгөрип чыккан көк чечек
Көлөткө жерден не чыгат?
Көрүжип жүргөн бойлорыс
Көрүшпес жерге не барат?*

Мында «көгөрип», «көлөткө», «көрүжип», «көрүшпес» деген сөстөр жолдыктардын бажында туруп, «кө» деген үйелери рифмалажып жат. Каа-жаада, керек дезе, жаңыс та түнөй табыштар, түнөй үйелер рифмалажып турган эмес, же бүткүл сөстөр дө рифма кебине тура берет.

*Чет агашка от күйзе,
Чек өчүрүп салалдар.
Чын Жарманга жуу келзе,
Чын жуулажып баралдар.*

«Чет», «чек» деп баштапкы сөстөр жаңыс түнөй үйеден турат. Ол ок өйдө бүткүл сөстөр эптир.

Кожондордын жолдыктарынын учындагы сөстөр база ла анайда ок рифмалажып турат. Түнөй табыштар, үйелер, такып айдылган бүткүл сөстөр рифмага киргилеп жат. Алтай

кожондордо рифмалар бай, чүмдү, кенг. Оны шингүчилер база элбеде көргөндөр. Онын учун Ада-Төрөл жууга учурлаган кожондордон бир ле эмеш темдектер алып, бир кезек рифмаларды чокымдап саларга жараар. Темдектезе «Казыр өштү бар» деген кожонды алактар:

*Эне Алтайдын ичинде
Эр ле баатыр жоныс бар.
Эм бадыштын түбинде
Эрлик Гитлер өштүүс бар.*

Бу ла төрт жолдыкты алза, мында кандый ла рифма бар. Баш рифманы албай, жолдыктардын учында, ортозында рифмаларды алза, сүрекей бай. «Ичинде» — «түбинде» деген карчый рифманы алза, «ич», «түп» деген сөстөрдин арткан үйелери кыйыш жок чике, чокым рифмалашкан — «инде». Же экинчи ле төртинчи жолдордо «бар» деп сөс такып айдылганыла рифмалажат.

Ич рифманы алза, мында баштапкы жолдыкта «Алтайдын» деген сөс үчинчи жолдыкта «бадыштын» деген сөслө, табыш-үйелериле рифмалажат. Экинчи жолдыкта «баатыр», төртинчи жолдыкта турган «Гитлер» деген сөстөр ич рифма бүдүрүп жат. Экинчи жолдыкта «жоныс» ла төртинчи жолдыкта «өштүүс» деген сөстөр база ич рифма бүдүргилеп жат.

*Көкси бийик көп аттар
Көп иштерге аксады.
Көрүжип жүрген акалар
Канду жууга ырады.*

Бу төрт жолдыктын учындагы сөстөрдө чике рифмалар бар: «аттар» /тар/, «акалар» /лар/, — «тар» ла «лар» рифмалажат; «аксады» ла «ырады» деген сөстөрдө «ды» деген үйелер чокым рифмалажат.

Ада-Төрөл учун Улу жуу керегинде кожондордо аллитерация, параллелизм, тунгдештирүүлөр, эпитеттер ас эмес туштап жат. Көп сурактар, кайкалдар, кыйгы темдектер улай ла туштап тургандары бар.

Тексттерде көп эпитеттер туштап жат. «Айлу-күндү Алтай» деп кожондордо учурап турган жолдыктар бар. Айлу-күндү деген

эпитет-жарталгыш Алтай деген сөсти чүмдеп, Алтай жер-тегериле бир жаан жаркынду телекей болгонын чокымдайт.

*Кан Алтайдын ичинде
Кайран баатыр жоныс бар.
Кара бидиши түбинде
Казыр өштү Гитлер бар.*

Мында эпитеттер «кан», «кайран», «кара», «казыр» деген сөстөр болот. Олор онын алдында турган сөстөрдү жаркынду эдип көргүскенинен улам, кижинин ичи-буурында санаа ачык-жарык боло берет, «кан» деген эпитет Алтай деген сөсти чүмдү эдип көргүзөт. Ол элбек, эрке көрүлөт, албаты деген сөсти «кайран баатыр» деп колболу эпитеттер жуук, карындашып турганын көргүзөт. Бадыш «кара» деп эпитетле жарталат, Гитлер деп сөсти «казыр өштү» деген колболу эпитеттер жартап, чокымдап, кижинин ал-санаазын караңууладып тургандык билдирет.

«Городтор учун жуулар» деген кожондо түндөштирүү де туштап жат.

*Мөндүрдий окко чыдашпай
Фашисттер качып кырылган.
Москва эмди жендиртпес.
Төрөлистин жүреги.*

Мында «мөндүрдий» деген түндөштирүү барынан улам, Россия орооннын черүлеринин жуу-жепселле өштүлөрдөгү күчтүү болгоны оморкодуну көрүлөт. Онын да учун фашисттер качып, жслойд кырылып өлгөндөри жөнүнүн алтамын ырымдап турганы болот. «Москва эмди жендиртпес» дегени кижинин сүр-кеберин, күчин алынганы бүдүмчилүү, жуу-чакка ончо ло не-неме удура болгоны ал-санааны элбедеп.

«Көргөн чилеп кычыргай» деп кожонды алза, кичинектеткен түндөштирүү учурап жат.

*Көбөлөкчө көк чаазын
Кан Алтайга жет баргай.
Көрүш-тамыш көөркийлер
Көргөн чилеп кычыргай.*

Чаазын деген адалгышты көк деп эпитет аңылуу, сүрлүү эдип ийет. Же көк чаазын-письмо, кичинегин көбөлөкчө түндөгенин кычырза, фронттон Алтайда эш-нөкөрлөргө кандый күүнзеп

чийген, ийген письмо деп кизи сананар, жуучыл иле көрүне берет. Ол письмолор жуучылга түней, оны «көргөн чилеп» деген түндештирү кижинин сүүнгенин элбедет.

Ада-Төрөл учун Улу жууга учурлаган алтай калыктын кожондоры жебреннен бери жанжыкканы аайынча чөйө күүзиле кожондолот. Строка-жолдыкта, эрмекте кажылгактар, узун сөстөр жок.

Ада-Төрөл учун Улу жуу керегинде кожондордун тили су-алтай, чечен, кыска, кажылгак жок. Кожондогондо, олардын сөстөри үлгерлик чүмдү, күүлик үндү, жаркынду. Ару, су-алтай тилдин болушыла албаты кижинин ич санаа-күүнин, амадузын чокым көргүзип жат.

Жуу керегинде алтай кожондор бүдүмиле жаан эмес. Онын учун А. М. Горькийдин айтканы да чын: кожондор жаантайын кыска, же олардо айдылган санаа, чүм-сезимдер дезе бүткүл бичиктер болор.¹²

Жуунун катуу өйлөрүн, улустун санаа-күүнүн, жүрүмүн, ижин-тожын журап көргүзөринде анчада ла түндештирүлөр, эпитеттер, метафоралар туружат. Ол ло «Москва эмди жендиртпес» деген жолдыкты метафоралар жаантайын учурайт.

Жууга учурап чүмдеген алтай кожондордун тили су-алтай, чүмдү, кажылгактар жок. Кезик аразында су-алтай тилге, сөстөргө орус сөстөр кириже берет. Онызы жарт. Эмдиги жаңы өйдө улустун тудунар-кабынар жөбөзү жаңы табылган. Темдектезе, Ада-Төрөл жуу керегинде кожондордо «ок жаа», «саадак» деген сөстөр учурабай жат, эмдиги кожондордо орус тилден кирген сөстөр учурап турганы жарт: катюша (отту окло адар жуу-жепсел), колхоз, совхоз, герой, пулемет, танк, танкист, самолет, ошон до өскөлөри.

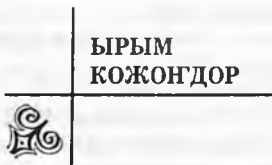
Озогы алтай кожондордо, темдектезе, чын болгон башчылардын ады-жолы кирип турган: Шуну баатыр, Ойрот-каан, Галдан-каан. Эмдиги жуу керегинде кожондо маршал Жуковтун ады бир кезек жерлерде адалат.

Жуу керегинде бир кезек кожондор вариантту болот. Кезикте олар бир ле башка сөстөрлө ағыланат. Арткан сөстөр ол ло бойы артар. Же ич-өзөгү аайынча олар жуу керегинде кожондорды байыдып жат дезе, жастыра болбос.

ЛИТЕРАТУРА

1. В. В. Радлов. «Образцы народной литературы тюркских племен» — СПб, т. 1. 1866; В. И. Вербицкий. «Алтайские инородцы» — М., 1893; Г. Очы. «Тапкактар». М. — 1926; «Песни Ойротии». Новосибирск, 1936.
2. «Кожондор» (жуунты), Горно-Алтайск, 1955; Т. С. Тютенев, А. М. Ильин. «Алтай албатынын кожондоры» (жуунты), 1959.
3. Сб. «Алтай албатынын чүмдү сөстөри» («Устное народное творчество алтайского народа»), вып. 3. — Горно-Алтайск, 1963.
4. «Народные песни алтайцев» — Горно-Алтайск, 1962.
5. «Алтай албатынын кожондоры». — Горно-Алтайск, 1972; Т. С. Тютенев. «Алтайские народные песни». — Горно-Алтайск, 1972.
6. Ж. Айылдашева. «Канчын жигт жүрүмис». — Алтайдыг чолмоны» (АЧ), 1 апрель, 1975.
7. Анда ок.
8. И. Б. Шинжин. «Алтай албатынын Ада-Төрөл учун Улу жууга учурлаган кожондоры». АЧ, 14 март, 1975; онын ок. «Алтайские народные песни о Великой Отечественной войне» // Улагашевские чтения, вып. 1, — Горно-Алтайск, 1979. — С. 133—140.
9. С. М. Каташев. «Алтай үлгер керегинде». Горно-Алтайск, 1974.
10. Т. С. Тютенев. «Алтайские народные песни». Горно-Алтайск, 1972.
11. А. М. Горький. «Разрушение личности» // О литературе. М., 1955.

**АДА-ТӨРӨЛ УЛУ ЖУУНЫҢ БАШТАЛГАНЫ
КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР**

1

ТЕЛЕКЕЙ ТҮҢЕЙ БОЛОР БО?

Тегеринин булуды
Текши качан тургай не?
Телекейдин санаазы
Текши качан болгой не?

Кайракканнын булуды
Качан текши тургай не?
Калык-жоннын санаазы
Качан түнгей болгой не?

2

Күркүреген тегери
Бир талазы айас не?
Күндү-айлу Алтайыс
Бир талазы амыр не?

Жаркыраган тегери
Бир талазы айас не?
Айлу-күндү Алтайыс
Бир талазы амыр не?

КАЗЫР ӨШТҮ БАР

Эне Алтайдын ичинде
 Эр ле баатыр јоныс бар.
 Эм бадыштын түбинде
 Эрлик Гитлер өштүүс бар.

Кан Алтайдын ичинде
 Кайран баатыр јоныс бар.
 Кара бадыш түбинде
 Казыр өштү Гитлер бар.

БАЗЫНЧЫКТУ ЈУУ КЕЛЗЕ

Өлөң баштай өрт күйзе,
 Өчүрелик, нөкөрлөр
 Өштүлерден јуу келзе,
 Јалтанбайлык, нөкөрлөр.

Баргаа бажын өрт алза,
 Өчүрелик, нөкөрлөр.
 Базынчыкту јуу келзе,
 Базып койок, нөкөрлөр.

ЈУУДЫ БИРЛИК БАЗАЛЫ

Өлөң баштай өрт күйзе,
 Өчүрелик нөкөрлөр.
 Өчөп Јарман јуу ийзе,
 Јалтанбайлык, нөкөрлөр.

Баргаа бажын өрт алза,
 Бирлик өчүр салалы.
 Берлинен эмди јуу келзе,
 Бир кижидий базалы.

ӨШТҮЛЕРДЕН ЈУУ КЕЛЗЕ

Өлөн баштай өрт күйзе,
 Өчүрелик, нөкөрлөр.
 Өштүлөрдөн жуу келзе,
 Өч береектер, нөкөрлөр.

Баргаа бажын өрт алза,
 Өчүрелик, нөкөрлөр.
 Базынчыкту жуу келзе,
 Бас койоктор, нөкөрлөр.

КАЙДАҢ ЛА ЈУУ ЧЫГАР

Бадыш туштан от-өрттөр,
 Байла, биске жалбыраар.
 Биске, кару нөкөрлөр,
 Фашист, байла, табарар.

Чыгыш туштан от-өрттөр
 Чыгып, байла, жалбыраар.
 Чын өштөжип жапондор
 Чыгыштан, байла, табарар.

СЕРГЕЛЕН ЈАКШЫ ЈАДАКТАР

Бадыш-чыгыш јаныска
 Фашист, калак, тийбезин.
 Бирлик јаткан јоныска
 Бу табарып келбезин.

Чыгыш-бадыш јаныска
 Чын да өштү тийбезин.

Чындык најы јоныска
Чын табарып келбезин.

9

ЈАРМАН ЈЕРДЕНГ ЈУУ КЕЛЗЕ

Чет агашка от күйзе,
Чек өчүрүп салалдар.
Чын Јарманнаг јуу келзе,
Чын јуулажып баралдар.

Как агашка от тийзе,
Капшай өчүр салалдар.
Гитлер јерден јуу келзе,
Коркыбай јуулаш баралдар.

10

ЈАРМАН ЈУУЛАП ТУРБАЗЫН

Јарман јанында јеристи
Јалбыш, калак, албазын.
Јакшы жүзүн јонысты
Јарман јуулап турбазын.

Фашист јанда јеристи
Бафра өрт албазын.
Бирлик најы јонысты
Фашист јуулап турбазын.

11

БАДЫШ БЫЛА ЧЫГЫШТАН

Бадыш туштан ороондор
Байла, биске табарар.
Биске кару эл-јондор,
Бир кижидий турактар.

Чыгыш туштан ороондор
Чын ла биске табарар.
Чындык нөкөр эл-жондор,
Чын ла бирлик турактар.

12

ӨМӨЛӨЖИП БАЗАКТАР

Өмө-жөмө жоныска
Өштү, айса, табарар.
Өштү келип табарза,
Өмөлөжип базактар.

Жаба жаткан жоныска
Жарман, айса, табарар.
Жарман өштү табарза,
Жаба туруп базактар.

ЖУУ БАШТАЛГАНЫ
КЕРЕГИНДЕ
КОЖОНДОР

13

ОЙГОЗЫП АЙТКАН ЭМИК БУ

Эртиш бажы эки айры,
Эбирип жанган эл-жонум,
Эрлик Гитлер келген деп,
Эрмек эткен эмик бу.

Оймон бажы он айры,
Ого жанган эл-жонум.
От экелген Гитлер деп,
Ойгозып айткан эмик бу.

14

ЖУУ ЧЫККАНЫ ОЛ ЖАМАН

Кара тайга бажынан
Кар жааганы ол жараш.
Казыр Герман журтынан
Кан чыкканы ол жаман.

Бийик тайга бажынан
Боронтып жааган кар жараш.
Фашист Гитлер журтынан
Жуу чыкканы ол жаман.

15

Сары чөлдин түбиле
Сала бертен көөркийлер.

Солдат болуп баратан
Салымы кату көөркийлер.

16

КАНДУ ЈУУГА НЕ БАРАТ?

Көгөрип чыккан көк чечек
Көлөткө жерден не чыгат?
Көрүжип жүрген бойлорыс
Көрүшпес жерге не барат?

Агарып чыккан ак чечек
Алыс жерден не чыгат?
Айдыжып жүрген бойлорыс
Айдышпас жерге не барат?

17

ЭБИРЕРИМДИ САКЫП ЈҮР

Алтайымнан ыразам,
Адам, мени санан жүр.
Ак чечектү Алтайга
Айланарым, сакып жүр.

Эне жерден ыразам,
Энем, мени сакып жүр.
Эвропадан Алтайга
Эбирерим, сакып жүр.

18

АКАМ-ЈЕНГЕМ, УНДЫБАГАР

Агаш-ташту кобыда
Адым артса, көрүп жүр.
Алтайымнан атанзам,
Акам, мени сакып жүр.

Јееспектү кобыда
Јеереним артса, көрүп жүр.

Јер тўбине салерзем,
Јенем, мени сурап јўр.

19

Агаш-ташту тайгада
Адым јўрзе, кўрўп јўр.
Алтайымнаг јўреерзем,
Акам, мени сурап јўр.

Јееспектў тайгада
Јеереним јўрзе, кўрўп јўр.
Јер тўбине сала берзем,
Јенем-кўоркий, сурап јўр.

20

АМЫР ЈАН ОЛ ДЕГЕН

Ак ийнектин сўдинен
Азык эткен ол энем.
Ада јууга аткарып,
Айлынга амыр јан деген.

Кўк ийнектин сўдинен
Курсак эткен ол энем.
Канду јууга аткарып,
Кайра амыр јан деген.

21

ЭЈЕЛЕР ЎЙДЕ АРТКАЙ ЛА

Ајыкту јўзўн чечектер
Ак јаланда ўскўй лў.
Ай чырайлу эјелер
Ајыктап айылда арткай ла.

Кўрлў јараш чечектер
Кўк јаланда ўскўй лў.

Көзи жараш эжелер
Көрүп, үйде калгай ла.

22

АЙРЫЛЫШ

Эки колым тонгордо,
Ээлбезин кайдайын.
Эш-нөкөрим барарда,
Эрикчилин кайдайын.

Кайран колым тонгордо,
Кабышпазын кайдайын.
Кару үүре барарда,
Карыкчылын кайдайын.

23

АКАЛАР ЖУУГА АТАНДЫ

Көкси бийик көп аттар
Көп иштерге аксады.
Көрүжип жүрген акалар
Канду жууга ырады.

Арказы бийик ас аттар
Акту иштеп аксады.
Айдыжып жүрген акалар
Адыжар жууга ырады.

24

ӨЛБӨС БААТЫР БОЛ

Арка жерде желерде,
Адын оозын жаап тут.
Ачап тагма өштүниң
Арка-мойнын үзе тут.

Өрө-төмөн јелерде,
Өлө адын јазап тут.
Өлүмдү јууга кирерде,
Өлбөс баатыр болуп јүр.

25

КАРЫНДАШ ЈУУГА АТАНЗА

Кадын суузы соолгожын,
Кажады артар ордына.
Карындаш јууга баргажын
Каткызы калзын ордына.

Эрчиш суузы соолгожын,
Кажады артсын ордына.
Эм карындаш јуулашса,
Куучыны артсын ордына.

26

ЭРЛЕР ЈУУГА БАРГАЙ ЛА

Эбире туулу Алтайга
Эрјинелер арткай ла.
Эне учун јууларга
Эрлер эмди баргай ла.

Айландыра кырлу Алтайга
Аргымак аттар арткай ла.
Ада учун јууларга
Айдышкандар баргай ла.

27

ЈУУГА БАРАР ЈАШ ЈЕТПЕС

Кызыл тал бажын кый дезе,
Кыйар эдим, малта јок.
Герман јууга бар дезе,
Барар эдим, јаш јетпес.

Боро тал бажын борт дезде,
Бортор¹ эдим, малта жок.
Фашист жууга бар дезде,
Барар эдим, жаш жетпес.

28

Көкси бийик көк-бором
Не аксады болбогой.
Көрүжип жүрген акалар
Не ырады болбогой.

Арказы бийик ак-бором
Не аксады болбогой.
Айдыжып жүрген акалар
Не ырады болбогой.

29

ЭНЕ-АДАМ ҮЙДЕШКЕН

Эне жерди сүүзүн деп,
Энем мени үреткен.
Элди-жонды коры деп,
Энем жууга үйдешкен.

Алтай жерди сүүзүн деп,
Адам мени үреткен.
Албатыны коры деп,
Адам жууга үйдешкен.

30

АЛТАЙЫНАНҒ ЫРАДЫ

Ак бороны минеле,
Айылдан ырап атанды.
Аркага мылтык илеле,
Алтайынан ырады.

Бортор¹ — кертер, бүртер.

Көк бороны минеле,
Күнбадышка атанды.
Көк шинелди кийеле,
Күнбадышта жуулашты.

31

ЛИИТТЕР ЖУУГА АТАНДЫ

Алтан жүзүн калыкту
Арасайга жуу кирди.
Айры колдо мылтыкту
Адалар жууга атанды.

Јетен башка калыкту
Јериске өштү табарды.
Јети адар мылтыкту
Јииттер жууга атанды.

32

ЭНЕНИНГ КОЖОНҒЫ

Кош кулагын тенг туткан
Кулун малды сен билбей.
Канду жуудан төрөлин
Корыйтан уулым сен эмей.

Айры кулак тенг туткан
Аргымак малды сен билбей.
Ачу чактан Алтайын
Корыйтан уулым сен эмей.

33

КЫСТЫНГ ҰЙДЕЖҰ КОЖОНҒЫ

Беш сабарлу колымды
Берип турум «эзен» деп.
Фашисттерди јендейле,
Бу Алтайга јанзын деп.

Он сабарлу колымды
Берип турум «эзен» деп.
Отту жууды жендейле,
Бу јерине јанзын деп.

34

КЫСТЫҢ УТКУУЛДУ КОЖОҢЫ

Беш сабарлу колымды
Берип турум «эзен!» деп.
Фашисттерди жеңеле,
Бу эжине јанзын деп.

Он сабарлу колымды
Берип турум «эзен!» деп.
Отту жууды жеңеле,
Ойто јандын «эзен» деп.

35

ЈУУГА БАРАР АЛДЫНДА

Бери көрзөн, көөркийим,
Јаражын көрүп алайын.
Јаражын көрүп алала,
Јарман жууга барайын.

Көзи чолмон көөркийим,
Көзинге көрүп алайын.
Көзинге көрүп алала,
Герман жууга барайын.

Бери көрзөн, көөркийим,
Буурдан сөзим айдайын.
Буурдан сөзим айдала,
Вадышта жууга барайын.

Көзи чолмон көөркийим,
Көгүстен күүним айдайын.

Көгүстен күүним айдала,
Канду жууга барайын.

36

ЖУУЛАЖАРЫН КЕМ БИЛГЕН

Кадын суузы соолор деп,
Кем бодогон талайды.
Карындаш жууга барар деп,
Кем бодогон көөркийди.

Эрчиш суузы соолор деп,
Кем бодогон талайды.
Карындаш жууга жүрер деп,
Кем бодогон көөркийди.

37

ӨШТҮНИ ЖЕНИП, ЈАНЗЫН

Бадыштагы жууларда
Баатыр кептү согушсын.
Фашисттерди жегеле,
Бай Алтайга жан келзин.

Күнбадышта согушта
Кезер кептү жуулашкан.
Германияны жегеле,
Күн Алтайга эм жанзын.

38

Күкүрттү жуунын табыжы
Күннен күнге торгылат.
Күн жарыктын алдына
Күлүк Гитлер базылар.

Јотконду жуунын табыжы
Јер үстине торгылат.

Жутпа Гитлер жендиртип.
Жең жастанып жыгылар.

39

ГИТЛЕР ЖЕНДИРТЕР

Бараан тайга бажына
Кар түшкенин көрөрүм.
Фашисттердин бажына
Ок тийерин билерим.

Күрөң тайга бажына
От түжерин билерим.
Гитлердин бажына
Ок тийгенин угарым.

40

АДАЛАРДЫНГ ОРДЫНА

Ада-Төрөл жеристи
Амадап Гитлер жуулады.
Албатызын корыырга
Адаларыс атанды.

Адалардын ордына
Энелерис иштеди.
Ачу терин кысканбай,
Бала-барка болушты.

Кайран төрөл жеристи
Канду фашист жуулады.
Канду жуудан жалтанбай,
Карындаштарыс атанды.

Карган-тижең, балдарыс
Кату ишти бүдүрди.
Колхоз ижин жайратпай,
Кожон была иштеди.

Герман кааннынгер јерине
Канчузы сөөгиге арткай не?
Кејим сынду Алтайга
Кемизиге јанып келгей не?

Торо фашист јерине
Канчузы сөөгиге арткай не?
Токым сынду Алтайга
Кемизиге јанып келгей не?

41

ЭЗЕН-АМЫР ЈАН КЕЛБЕЙ

Ак-боро ат бар тушта,
Айлана басып ээрталбай.
Адыжар јууда өлбөзө,
Амыр-эзен јан келбей.

Өлө-боро бар тушта,
Эбире басып ээрталбай.
Өлүжер јууда өлбөзө,
Эзен-амыр јан келбей.

42

БААТЫР БИСТЕР ЈЕНГАЛБАЙ

Јаан тайга ажурин
Јорго малла ажербей.
Јарманиянын ол јуурин
Јалтанбастан јенгалбай.

Бийик тайга ажурин
Билип малла ажербей.
Фашисттердин ол јуурин
Баатыр бистер јенгалбай.

Эне Арасай үстинде
 Эр ле баатыр јоныс бар.
 Эм бадыштыг түбинде
 Эрлик Гитлер јендедер.

Кан Арасай үстинде
 Кайран баатыр јоныс бар.
 Кара бадыш түбинде
 Гитлер оодо чаптырар.

44

КҮНБАДЫШТАҢ ЈАНАРЫМ

Күрлемелү күр кечү —
 Күрен тайдын кечүзи.
 Күүним јеткен көөркийим —
 КүнбадыштаҢ јанарым.

Сайламалу сай кечү —
 Сары тайдын кечүзи.
 Санаам јеткен көөркийим, —
 СападтаҢ ла јанарым.

45

Бежен чечек үзеле,
 Бежен јыдын тынарым.
 Берлинге ле једеле,
 Бери ойто јанарым.

Алтан чечек үзеле,
 Алтан јыдын тынарым.
 Ада јууда јенгеле,
 Алтайыма јанарым.

ГЕРОЙ БОЛУП КЕЛЕРИМ

Күнөт чечек үзөле,
 Көндүрө сеге келерим.
 Гитлерди жеңдейле,
 Герой болуп келерим.

Бар чечекти үзөле,
 Бойыңа удур келерим.
 Фашисттерди жеңеле,
 Боец болуп келерим.

КАЙРА ЭЗЕН ЈАНАРЫС

Канду јууга барала,
 Кайра алтам баспазыс.
 Гитлерди базала,
 Кайра эзен јанарыс.

Герман јууга барала,
 Гитлерди согорыс.
 Кејим сынду Алтайга
 Герой болуп јанарыс.

ЛЫРГАП ЈАДАР ОЙ БОЛОР

Чапкан өлөн јажаңы
 Курган калар күн тийзе.
 Чапкан арткан албаты
 Көкүп јадар ой болор.

Јууган өлөн оодыгы
 Курган калар күн тийзе.
 Јуудан арткан албаты
 Лыргап јадар качан да.

АДА-ТӨРӨЛ УЛУ ЖУУНЫНГ КИДИМ ТУЖЫ

КАЙРА БАСПАС
ЖУУ-СОГУШ

49

ЖҮРҮМИ КАТУ КӨӨРКИЙЛЕР

Сары чөлдин түбине
Сала берген көөркийлер.
Солдат болуп салерген
Салымы кату көөркийлер.

Куба чөлдин түбине
Жүре берген көөркийлер.
Канду жууга салерген
Жүрүми кату көөркийлер.

50

ЭЈЕ-СЫЙЫН, КӨӨРКИЙЛЕР

Эки туунун эдеенде
Эрјинем менин арткай ла.
Эне-Ўлегем ичинде
Эје-сыйным калгай ла.

Көрлү жараш чечектер
Көк тайгада өскөй лө.
Көзи жараш көөркийлер
Көрүп, артып калгай ла.

КОМАНДИР БОЛЗОМ

Тууны туулай мантайтан
 Туулай койон мен болзом.
 Турган черү баштайтан
 Командири мен болзом.

Кырды кырлай мантайтан
 Кызыл тўлкү мен болзом.
 Кызыл черүни баштайтан
 Командири мен болзом.

КЫЗЫЛ ЧЕРҮ КӨП ЭМЕЙ

Карагай бажын бүрте адар
 Корголжын огыс көп эмей.
 Кызыл черүни башкарган
 Командирлер бар эмей.

Терек бажын тезе адар
 Темир огыс бар эмей.
 Тенг өштүле жуулажар
 Кызыл черү көп эмей.

КОМАНДИР БОЛГОМ

Тууны туулай мантайтан
 Туулай-койон мен болзом.
 Турган черү баштаган
 Тынг командир мен болгом.

Кырды кырлай мантайтан
 Кызыл тўлкү мен болзом.

Кызыл черү баштаган
Чын командир мен болгом.

54

КҮЧИНГ САЛЫП ЈУУЛАШТЫҢ

Кара тайды минеле,
Калапту жууга атандын.
Канду жууга киреле,
Кайра баспай жуулаштын.

Күренг тайды минеле,
Күнбадышка ууландын.
Күнүн жууга киреле,
Күчинг салып жуулаштын.

55

ИЖЕМЈИЛҮ АДА

Ан ла бычкак өдүги
Артай берзе, эдалбай.
Ада жуудан Алтайды
Адам коруп алалбай.

Элик бычкак өдүги
Элей берзе, эдалбай.
Эрлик жуудан Алтайды
Эр ле адам коралбай.

56

ОКТОҢ ӨЛЗИН ӨШТҮ

Аамай-тенек тагманы
Айдып алзам — тил бажы.
Ачап, јутпа фашистти
Адып ийзем — ок бажы.

Өчөш, жаман тагманы
Айдып алзам — тил бажы.
Өштү, жаман фашистти
Адып ийзем — ок бажы.

57

ФАШИСТТЕРДИ САБАГАН

Ан ла бычкак өдүктү
Адам жууга атанган.
Ачап, жутпа фашистти
Адып, тудуп сабаган.

Укту бычкак өдүктү
Уулым жууга атанган.
Уурчы, ачап фашистти
Улдап, согуп сабаган.

58

ОТТУ ЖУУДА КАРЫНДАШ

Жыламаштын келтейи
Жыл айланып келер бе?
Жыл жуулашкан карындаш
Жылгыр ойто жанар ба?

Отык таштын келтейи
От айланып келер бе?
Отту жууда карындаш
Ойто амыр жанар ба?

59

ГОРОДТОР УЧУН ЖУУЛАР

Москва бистин болор деп,
Фашисттер сүүнип мактанган.
Москва учун албаты
Кайра баспай жуулашкан.

Мөндүрдий окко чыдашпай,
Фашисттер качып кырылган.
Москва эмди жендирбес,
Төрөлистин жүреги.

Ленинград город курчуда,
Фашисттер сүүнип каткырган.
Ленинградты курчудан
Генерал Жуков айрыды.

Сталинград учун албаты
От калапту жуулашкан.
Сталинград учун албаты
Кайра баспай кырылган.

Курчадып салган фашисттер
Олжого кирип кунуккан.
Маршал Жуков Паулесле
Кол тудужып, жөптөшкөн.

60

ДОНДЫ КЕЧИРЕ ТОСКЫРДЫС

Турган агаш кезеле,
Доннын суузын күрледис.
Тынгып келген өштүни
Донды кечире сүрдибис.

Эмил агаш кезеле,
Эдил суузын күрледис.
Энезеп келген фашистти
Эдил кечире сүрдибис.

КОРКЫП БИЛБЕС ЈУУЧЫЛДАР

Кара тайга минеле,
 Кайра јортпос јуучылдар.
 Канду јууга киреле,
 Кайра көрбөс јуучылдар.

Конгыр тайга минеле,
 Кожон үспес јуучылдар.
 Коркышту јууга киреле,
 Коркып билбес јуучылдар.

ГИТЛЕРДЕНГ КЕМ КОРКОР

Канду согуш коркышту,
 Коркыштудан кем коркор.
 Казыр Гитлер каргышту,
 Каргыжынанг кем коркор.

Отту јуулар калапту,
 Одынаг онынг кем коркор.
 Опту Гитлер коркышту,
 Оптузынаг кем коркор.

ЈУУДАҢ КАЧАН ЈАНГАЙ НЕ

Беш ле катту тураныг
 Кажы эжигин ачайын.
 Бадыш јууда көөркийди
 Кажы ойдө сакыйын.

Јети катту тураныг
 Кажы эжигин ачайын.

Жарман жууда көөркийди
Кажы өйдө сакыйын.

64

УНДЫЛБАЗЫН

Азып алган танкымнын
Ачузын эмди кайдайын.
Улу жууда уулымнын
Ундылбазын кайдайын.

Канзадагы танкымнын,
Канайдайын, ачузын!
Канду жууда уулымнын
Ундылбазын кайдайын!

65

ЖУУ ОЙИНДЕ

Жарым курут жигемде,
Жарым курсак ол болбойт.
Жарман жуузын сананып,
Жадып уйкум бу келбейт.

Бүдүн курут жигемде,
Бүткүл курсак ол болбойт.
Фашисттер жуузын сананып,
Бүгүн уйкум бу келбейт.

66

ЭРЛИНЕМ, МЕНИ САКЫП ЖҮР

Айры кулак сертейип,
Аргымак адым, семис жүр.
Арташ ээрле ээртеген
Адым, мени сакып жүр.

68

Эки кулак сертейген
Эрјине адым, амыр јўр.
Ээр-токымла ээртеген
Эрјинем, мени сакып јўр.

67

УУЛДАРЫС, КЫСТАРЫС ЈУУ ОЙИНДЕ

Кезер кўчтў уулдарыс
Герман кату ол јууда.
Кой кабырган кыстарыс
Кожондожот кырларда.

Баатыр кўчтў уулдарыс
Бадыштагы јуу-чакта.
Бистиг жараш кыстарыс
Бастыра иштейт јалагда.

68

ТЫЛДА АРТКАН ЈОН

Таг атканча не эдер? —
Такаа деген куш эдер!
Тўндў-тўштў кем иштеер? —
Тылда арткан јон иштеер!

Кўн ашканча не эдер? —
Кўўк деген куш эдер! —
Кўчин салып кем иштеер? —
Колхозто арткан јон иштеер.

69

ШЫРКАЛАТКАН БОЛБАЙСЫН

Ак кайыгнын тўзине
Адам отурган болбайсын.

69

Ачап фашист огына
Шыркалаткан болбайсын.

Как агаштын төзине
Карындаш отурган болбайсын.
Калжу фашист огына
Шыркалаткан болбайсын.

70

* * *

Ойылып калган ойдык жол
Орды качан бүткөй не?
Олжого барган көөркийлер
Ойто качан жангай не?

Казылып калган кара жол
Качан ойто бүткөй не?
Канду жууда карындаш
Качан жанып келгей не?

71

КӨӨРКИЙИМ КӨКСИМДЕ

Куйругында кулалу
Кула тай кандый жүрү не?
Кулагында сыргалу
Көөркийим кандый жүрү не?

Саңгыдында сарылу
Сары тай кандый жүрү не?
Сабарында жүстүктү
Сүүгеним кандый жүрү не?

72

САКЫП ЖҮРИМ АЙЛЫМДА

Ак беленир жүстүгин
Алып жүрүм — сабарда.

70

Ада жуудан келеринг,
Сакып жүрүм Алтайда.

Көк беленир жүстүгин
Көрүп жүрим — сабарда.
Калапту жуудан келеринг,
Сакып жүрим айлымда.

73

ЖАНАРЫН САКЫЫРЫМ

Кадын суузын кечерим, —
Комыргай салып кечерим.
Коо сынду көөркийди
Канду жуудан сакыырым!

Баргалу суузын кечерим, —
Балтырган салып кечерим.
Бадыш жууда көөркийди
Бурыларын сакыырым!

74

КЕЛЕРИН САКЫЙДЫМ

Аргымак болгон кулунды
Минген болзом кайдадым.
Арасай өткөн эжимди
Айланарын сакыйдым.

Эрјине болгон кулунды
Эртеген болзом кайдадым.
Европадагы эжимди
Эбирерин сакыйдым.

КЕЛЕРИН УЛАЙ САКЫЫРЫМ

Жанбар айдын соогына
 Жардым тонот кайдайын.
 Жарман жууда көөркийди
 Жанарын улай сакыйдым.

Кочкор айдын соогына
 Көксим тонот кайдайын.
 Герман жууда көөркийди
 Келерин күнүн сакыйдым.

ЖАНАРЫНДЫ САКЫЙДЫМ

Энгмек бала эмчектеп,
 Эки жашка жетирдим.
 Эбирип жуудан жанар деп,
 Эртен-энгир сакыдым.

Жаш баламды чыдадып,
 Жети жашка жетирдим.
 Жуудан эжим жанар деп,
 Жайы-кыжы сакыдым.

АДА-ЭНЕМ, АДЫМ, САКЫГАР

Айры кулак сертейип,
 Аргымак адым, семис жүр.
 Алаканла сыймаган
 Адам, мени сакып жүр.

Эки кулак сертейип,
 Эрјине адым, амыр жүр.
 Эки эмчегин эмискен
 Энем, мени сакып жүр.

**ЈУУ ОЙИНДЕ
ПИСЬМО-КОЖОНДОР**

78

БАДЫШТА ЈУУГА ЫРАЗАМ

Буурыл адым арыза,
Буудай береер, нөкөрлөр.
Бадышта жууга ыразам,
Письмо чийеер, үүрелер.

Күрен адым арыза,
Курсак береер, нөкөрлөр.
Герман жууга ыразам,
Письмо чийгер, үүрелер.

79

ЈУУДАҢ САЛГАН САМАРА

Алтайымнан атанзам,
Алкап-үлкеп санангар.
Адышту јерден бичизем,
Атпедин капшай салыгар.

Јеримнен жууга атанзам,
Јенгил јазап алкагар.
Јуулу јерден бичизем,
Јүректен кару салыгар.

ЛУУ-ЧАКТА КӨӨРКИЙДЕНГ

Койу талдар төзинен
 Койон качан чыккай не?
 Канду жууда көөркийденг
 Качан письмо келгей не?

Чаал агаш төзинен
 Чаап качан чыккай не?
 Чакту жерде көөркийденг
 Чын ла письмо келгей не?

81

ЎЎЛЕ-КОНОК КЫСПАЗА

Ўч толықту письмоны
 Мен бичидим, кычыр көр.
 Ўўле-конок кыспаза,
 Мен жанарым, сакып жүр.

Төрт толықту конвертке
 Письмо салдым, кычыр көр.
 Тын-коногым кыспаза,
 Мен жанарым, сакып жүр.

82

КАРУЗЫП ЧИЙГЕН ЈОГЫМА

Казылганнын суузынан
 Качы эткен чернила.
 Казыр жууда бойынга
 Карузып чийген јогыма.

Кызылгаттын суузынан
 Бойым эткен чернила.
 Бадыштагы бойынга
 Буурзап чийген јогыма.

ЖҮРЕКТЕН ЧИЙГЕН ПИСЬМОМ

Буланаттын бажынан
 Будуп эткен чернилам.
 Бадыш жууда көөркийге
 Буурзап чийген письмом.

Жалбырактын бажынан
 Жазап эткен чернилам.
 Жарман жууда көөркийге
 Жүректен чийген письмом.

84

ПИСЬМО САЛГАМ, АЛДЫ НЕ?

Жеерен тайдын мойнында
 Једек жүрген, көрди не?
 Јуулаш жүрген көөркийге
 Письмо салгам, алды не?

Ак-боронунг мойнында
 Армакчы жүрген, көрди не?
 Адышту жууда көөркийге
 Письмо салгам, алды не?

85

АДАГА ИЙГЕН ПИСЬМО

Ак айасла учааран
 Ай канатту самолет.
 Ада жууда жуулашкан
 Адага салган письмо.

Көк айасла учааран
 Күн канатту самолет.

Кўнбадышта согушкан
Көөркийге ийген письмо.

86

БУУРЗАП ИЙГЕН ПИСЬМОМ

Казылганның төзинен
Казып эткен чернилам.
Калык жууда бойыңа
Карузып ийген письмом.

Буланаттың төзинен
Будуп эткен чернилам.
Бадыш жууга барарда,
Буурзап ийген письмом.

87

ЖАНАРЫМДЫ САКЫЗАН

Ұч булунду письмоны
Фронттон чийдим, кычырган.
Ұч ле жылдың бажында
Бурыларым, саказыан.

Фронттон күүнзеп бичидим,
Письмомды кычырган.
Беш ле жылдың бажында
Бу жанарым, саказыан.

88

КӨРГӨН ЧИЛЕП КЫЧЫРГАЙ

Көбөлөкчө көк чаазын
Кан Алтайга жет баргай.
Көрүш-таныш көөркийлер
Көргөн чилеп кычыргай.

Алаканча ак чаазын
Алтайыма жет баргай.
Айдыш-таныш үүрелер
Айткан чылап кычыргай.

89

ПИСЬМОГО ЖАКЫЛТА

Отту жуудан жакшымды
Ончо улуска апарзанг.
От калапту жууларды
От жалбышту сен айтсанг.

Канду жуудан жакшымды
Кан-Алтайга апарзанг.
Кан төгүлген жууларды
Калык-жонго сен айтсанг.

90

ЖУУДА ДЕП, ЖАРТАП САЛ

Үч толықту письмоны
Кычырып берзен балдарга.
«Үүрем эзен, жууда» — деп,
Ундыбазанг, көөркийим.

Төрт толықту письмоны
Төрөөндөргө кычырзанг.
«Төрөли учун жууда» — деп,
Төрт балага жартазанг.

91

ЖУУДАҢ КЕЛГЕН ПИСЬМО

Ак кумакка мантаган
Атту-чуулу машина.
Айдышканнанг жет келген
Ак конверттү письмом.

77

Эмил сайлу кузук бар,
Эрикпестен чертеринг.
Епропадан эбирзенг,
Эжинг болор кызынг бар.

98

КОРКЫБАГАР, НАЈЫЛАР

Комургайлу өлөңди
Коно-түне чабыгар.
Гитлер танма келер деп,
Коркыбагар, најылар.

Балтырганду өлөңди
Биригип өмө чабыгар.
Фашист танма келер деп,
Бүтпей жүреер, најылар.

99

АЛТАЙЫҢА СЕН ЈАНГАҢ

Буурыл тайды минеле,
Бадышта јууга атанганг.
Беларуска једеле,
Письмо чийип аткарганг.

Бурулу јууда јүреле,
Берлинге једип јуулашканг.
Фашисттерди јенгеле,
Бу Алтайга сен јанганг.

100

КҮНҮҢ МЕРГЕН ИШТЕЙТЕМ

Кара торко пладым
Күнүн сайын кийетем.
Гитлерди ле јенерге
Мергендежип иштейтем.

80

Күрен торко пладым
Күнүн кийип иштейтем.
Германияны женгерге,
Күнүн мерген иштейтем.

101

АЙДЫШКАНЫС ЖУУ ЖЕРДЕ

Күн чечектү жеристе
Кожондожып жүрели.
Көөркийлерис жуу жерде,
Колхоз ижин иштейли.

Ай чечектү жеристе
Акту кожо жүрели.
Айдышканыс жуу жерде,
Албаты ижин иштейли.

**ЖЫЛЫЙТУЛАР,
СУРУЗЫ ЖОК ЖУУЧЫЛДАР**

102

ӨЛГӨН ДЕП БИЧИК

Жуудан эзен жанзын деп,
Жүректен үүре бичиптир.
Жууда жуучыл өлди деп,
Жуудан бичик алыптыр.

Канду жуудан жанзын деп,
Кару көөркий бичиптир.
Калапту жууда өлди деп,
Көөркий бичик алыптыр.

103

ӨЛГӨН ДЕП КЕРЕ БИЧИК

Канду жууда өлди деп,
Карыкту чаазын једип келт.
Көөркий: «Эжим өлди» — деп,
Көс лө јажын төгө берт.

Согушту жууда өлди деп,
Салган бичик једип келт.
«Сакыган эжим өлди» — деп,
Санааркап көөркий ыйлай берт.

104

КЕМ ОНЫ СӨӨКТӨӨР?

Көк лө боро јыгылза,
Көк кумакка кем көмөр?

Көөркий жууда жыгылза,
Көрүп, жазап кем сөөктөөр?

Ак ла боро жыгылза,
Ак кумакка кем көмөр?
Айдышкан жууда жыгылза,
Аjarлап оны кем сөөктөөр?

105

БОЖОГОН ЭДИ ЖУУ-ЧАКТА

Боро тайды минеле,
Барган эди жуу-чакка.
Поронешко* жеделе,
Божогон эди жуу-чакта.

Күрен тайды минеле,
Көндүккен эди жуу-чакка.
Канду жууга киреле,
Корогон эди жуу-чакта.

106

КӨӨРКИЙДЕН СУРУ ЖОК

Кара тайда сооду жок —
Колхоз иште иштейдим.
Жууда көөркий суру жок,
Жылыганы ол туру.

Күрен тайда сооду жок —
Күнүн иште иштейдим.
Көөркийден суру жок,
Келбейтени ол туру.

* Пороношко — Воронеж город

КАЛАПТУ ЈУУ ТУЖУНДА

Комургайлу өлөңди
Кожо чапкан јогыс па.
Коронду јуу тужында
Комыдап жүрген јогыс па.

Сыргалынду өлөңди
Кожо чапкан јогыс па.
Шыралу чак тужында
Шыралап жүрген јогыс па.

**АДА-ТӨРӨЛ УЛУ ЈУУНЫҢ БОЖОГОНЫНА
УЧУРЛАГАН КОЖОНДОР**

**ӨШТҮНИ
ООДО СОГУП
БАШТАГАНЫ**

108

ӨШТҮНИ ТОСКЫРА СОККОНЫС

Толононын терезин
Толгой туткан бис эмей.
Тоноп келген фашистти
Тоскыра соккон бис эмей.

Карананын терезин
Каттай туткан бис эмей.
Каныркап келген фашистти
Кайра соккон бис эмей.

109

КЫЗЫЛ ЧЕРҮ ЈЫРГАЛДА

«Катюшанын» огына
Камык јөөжө күйгүлейт.
Калју ачап фашисттер
Кайра көрбөй качкылайт.

КАЛАПТУ ЈУУ ТУЖУНДА

Комургайлу өлөңди
 Кожо чапкан јогыс па.
 Коронду јуу тужында
 Комыдап јүрген јогыс па.

Сыргалјынду өлөңди
 Кожо чапкан јогыс па.
 Шыралу чак тужында
 Шырапап јүрген јогыс па.

АДА-ТӨРӨЛ УЛУ ЈУУНЫҢ БОЖОГОНЫНА УЧУРЛАГАН КОЖОНДОР

ӨШТҮНИ
ООДО СОГУП
БАШТАГАНЫ

108

ӨШТҮНИ ТОСКЫРА СОККОНЫС

Толононың терезин
Толгой туткан бис эмей.
Тоноп келген фашистти
Тоскыра соккон бис эмей.

Карананың терезин
Каттай туткан бис эмей.
Каныркап келген фашистти
Кайра соккон бис эмей.

109

КЫЗЫЛ ЧЕРҮ ЈЫРГАЛДА

«Катюшаның» огына
Камык јөөжө күйгүлейт.
Калју ачап фашисттер
Кайра көрбөй качкылайт.

Олжолоткон жерлерди
Олжодон черү жайымдайт.
Онон ары өштүгө
Олут бербей, сүргүлейт.

Женү жеңил болбоды,
Жен жастанып жон өлди.
Кызыл Мааны — Берлинде,
Кызыл черү — жыргалда!

110

JARMAHИЯНЫ БАСКАНЫС

Кызыл отло өртөйтөн
«Катюшала» атканыс.
Коммунаны көрбөйтөн
Германияны басканыс.

Жалбыш отло өртөйтөн
Жарапланла учканыс.
Жайымысты көрбөйтөн
Жарманияны басканыс.

111

ФАШИСТТЕР JENДИРДИ

Төрт тайганы ажарга
Төнөн туйгак эледи.
Төрт жылына жуулашкан
Танма Гитлер жоголды.

Алты тууны ажарга
Ат туйгагы эледи.
Амыр биске табарган
Ачап фашист жендирди.

ЖУУНЫ ЖЕНГЕНИНЕ
МАК КОЖОНДОР

112

КАРЫНДАШ ЖОН
ЖОК БОЛЗО

Болот темир жок болзо,
Пулемет кайдан келетен.
Бирлик ле жон жок болзо,
Фашист кайдан жендирттен.

Кадырган темир жок болзо,
«Катюша» кайдан келетен.
Карындаш жон жок болзо,
Гитлер кайдан жендирттен.

113

ТӨРӨЛИСТИ КОРУЛАП
АЛДЫБЫС

Төрт лө жылга өштүни
Тең биригип сабадыс.
Төрөл жаңыс жеристи
Тең корулап алдыбыс.

Беш ле жылга фашистти
Бирлик туруп сабадыс.
Бир ле эне жеристи
Бирлик корып алдыбыс.

БААТЫР БҮТКЕН УУЛДАРЫС

Алтын түктү борозын
 Алтайда минген уулдарыс.
 Амыр бускан фашистти
 Антара чачкан уулдарыс.

Күмүш түктү борозын
 Күүнзеп минген уулдарыс.
 Күнбадышта өштүни
 Кубалта чапкан уулдарыс.

КАЛАПТУ БИСТИН ЧЕРҮ

Кайран төрөл јериске
 Калјуурып кирген фашисттер.
 Кызыл бистин черүге
 Кырдырып качкан өштүлер.

Јайым төрөл јуртысты
 Јемирип кирген фашисттер.
 Јалтанбас кызыл черүге
 Јендиртип салган өштүлер.

**ЖУУЧЫЛДАР
ЖУУДАҢ ЈАНГАНЫ
КЕРЕГИНДЕ
КОЖОНДОР**

116

КАЙРА ЖУУЧЫЛ ОЛ ЈАНГАН

Өлө тайды минеле,
Өштүлерле жуулашкан.
Өштүлерди јендейле,
Өлбөй жуучыл бурылган.

Кара тайды минеле,
Канду жууда согушкан.
Гитлерди јендейле,
Кайра жуучыл ол јанган.

117

ЈЕНҮ АЛЫП, ЈАН КЕЛДИС

Канду жууны бис өттис,
Кандый шыра көрбөдис.
Гитлерди бис јендис,
Кан-Алтайга јан келдис.

Бадыш жууны бис өттис,
Бар шыраны көрдибис.
Фашисттерди јендедис,
Бу Алтайга јан келдис.

ФАШИСТТЕРДИ КЕС ЧЫКТЫМ

Ак ла жаңду Алтайым
Алкыжаардан мен алдым.
Ада жууда фашистти
Алтан муннанг кес чыктым.

Буркан жаңду Алтайым
Бир алкыжаар мен алдым.
Фашисттерди жуу-чакта
Бежен муннанг кес чыктым!

ЖУУДАҢ ЈАНГАН УУЛ КОЖОНҒЫ

Јаскы өскөн чечектий,
Јүрегим катап чечектейт.
Јарман жууда јендейле,
Јанып келдим кадык мен.

Јеристе өскөн чечектий,
Јүрегис катап чечектейт.
Јеткер жууны јендейле,
Једип келдим кадык мен.

КОЖО ЈУУЛАШКАН ЈОҒЫСПА

Коңыр тайдың колоңын
Кожо тарткан јоғыс па!
Германияның жуузына
Кожо жүрген јоғыс па!

Тай боронунг токумын
Тендеп салган жогыс па.
Бадыштагы ол жууда
Бирлик жүрген жогыс па!

121

ЖУУДАҢ СЕН САКЫП АЛГАН

Санаам салып турганчам,
Запад жууны көдүргөн.
Запад жуудан жанганчам,
Сакып жүрген эжим сен.

Күүним салып турганчам,
Күнбадыш жууны көдүргөн.
Күнбадыш жуудан жанганчам,
Күүни сообоон эжим сен.

122

ӨШТҮЛЕРДИ ЖЕНДЕП САЛДЫС

Кезер күчтү уулдарыс
Күнбадыштан жан келди.
Германияны бас салдыс,
Кожо жыргаар ой келди.

Баатыр күчтү уулдарыс
Бадышта жуудан жан келди.
Фашистти жендеп алдыбыс,
Бистин жыргаар ой келди.

АДА-ЭНЕНИНГ ЖЫРГАЛЫ

Элик бычкак өдүкти
Энем көктөөн ол эмей.
Экүүс жуудан келди деп,
Энем жыргап ол жүрбей.

Ан бычкак өдүкти
Адам берген кеп эмей.
Ада жуудан келди деп,
Адам жыргап ол жүрбей.

**СУРУЗЫ ЈОК
ЈУУЧЫЛДАРГА
УЧУРЛАГАН
КОЖОНДОР**

124

**ЈУУДАҢ ЈАНБААН
ОЛ УУЛЫМ**

Јеерен атты минеле,
Јеринде јорткон ол уулым.
Јарман јууга барала,
Јанбай калды ол уулым.

Күрен атты минеле,
Көрүп јорткон ол уулым
Канду јууга барала,
Келбей калды ол уулым.

125

* * *

Фашист јууды баштайла,
Базыл калды бадышта.
Фашисттерди јендейле,
Бурылбады ол уулым.

Јелгир күрен ат јууда
Јал јастанып јыгылды.
Јиит уулым согушта
Јен јастанып јыгылды.

ТУУДЫЙ СӨӨГИ БАДЫШТА

Эңир чыгар жылдыс бар,
 Эңир сайын чыгып жат.
 Эбирбеген көөркий бар, —
 Эмди сөөги бадышта.

Танда чыгар жылдыс бар,
 Тан ла сайын чыгып жат.
 Табарышкан көөркий бар, —
 Туудый сөөги бадышта.

Ада-Төрөл учун Улуу жуунунгу туружаачыларына керееc.
 Онгдой аймак. Шашакман журт.

Б. Кушкуллинниг фотожуругу

ЖУУДАН
ЭЗЕН АРТКАН
ЖУУЧЫЛДАРГА
КЕРЕЕС КОЖОНДОР

127

ЖУУГА ЖҮРГЕН ТАНЫЛУ

Туманду көлдинг жанында
Турна ўни танылу.
Журт ла жоннын ортодо
Жууга жүрген танылу.

Кара көлдинг жанында
Кастын ўни танылу.
Бу ла жоннын ортодо
Фронтко жүрген танылу.

128

ШЫРКА СЫСТАП ООРЫЗА

Комыргайга базарда,
Коҗыражын кайдайын.
Колдо шырка оорыырда,
Корондузын кайдайын.

Сыргалҗынга базарда,
Шылыражын кайдайын.
Шыркалу бут оорыырда,
Шыралузын кайдайын.

КАЙРАЛДАЛГАН АДАЛАР

Отту жууга киреле,
Отурбаган адалар.
От-калап жуулажып,
Орден алган адалар.

Канду жууга киреле,
Кайра баспаан адалар.
Калапту жууны жегеле,
Кайрал алган адалар.

ОРДЕН АЛГАН ТАНКИСТТЕР

Отык ташты оодоло,
Жол жазаган танкисттер.
Отту жууны жегеле,
Орден алган танкисттер.

Кайа ташты оодоло,
Жол жазаган танкисттер.
Калапту жууны жегеле,
Кайрал алган танкисттер.

ГЕРОЙЛОРГО,
ЖУУЧЫЛ БАШЧЫЛАРГА,
ЖЕНҰНИНҢ ЖЫЛДЫКТАРЫНА
УЧУРЛАГАН КОЖОНДОР

131

ГЕРОЙ БОЛБООН ДЕШПЕГЕР

Ак чечектү Алтайда
Ады чыкпаан дешпегер.
Ада-Төрөл ол жууда
Адышпаган дешпегер.

Көк чечектү Алтайда
Көкүп жүрген дешпегер.
Герман жууга жүрерде,
Герой болбоон дешпегер.

132

ЖУКОВ МАКТАЛДЫ

Калык јудуп, јуулашкан
Казыр Гитлер базылды.
Герой черү башкарган
Генерал Жуков макталды.

Көп ороонло јуулашкан
Көрмөс Гитлер јоголды.
Миллион черү башкарган
Маршал Жуков макталды.

ГЕРОЙЛОР МАКТАЛЗЫН

Ак-боро ло аттарыс
 Алтайында семирзин.
 Адышкан жуучыл геройлор
 Албатыда макталзын.

Кök-боро ло аттарыс
 Кök Алтайда тойынзын.
 Герман жуудан геройлор
 Калык-жондо макталзын.

ЖУУДА ÖЛГÖНДÖРГÖ КЕРЕЕС

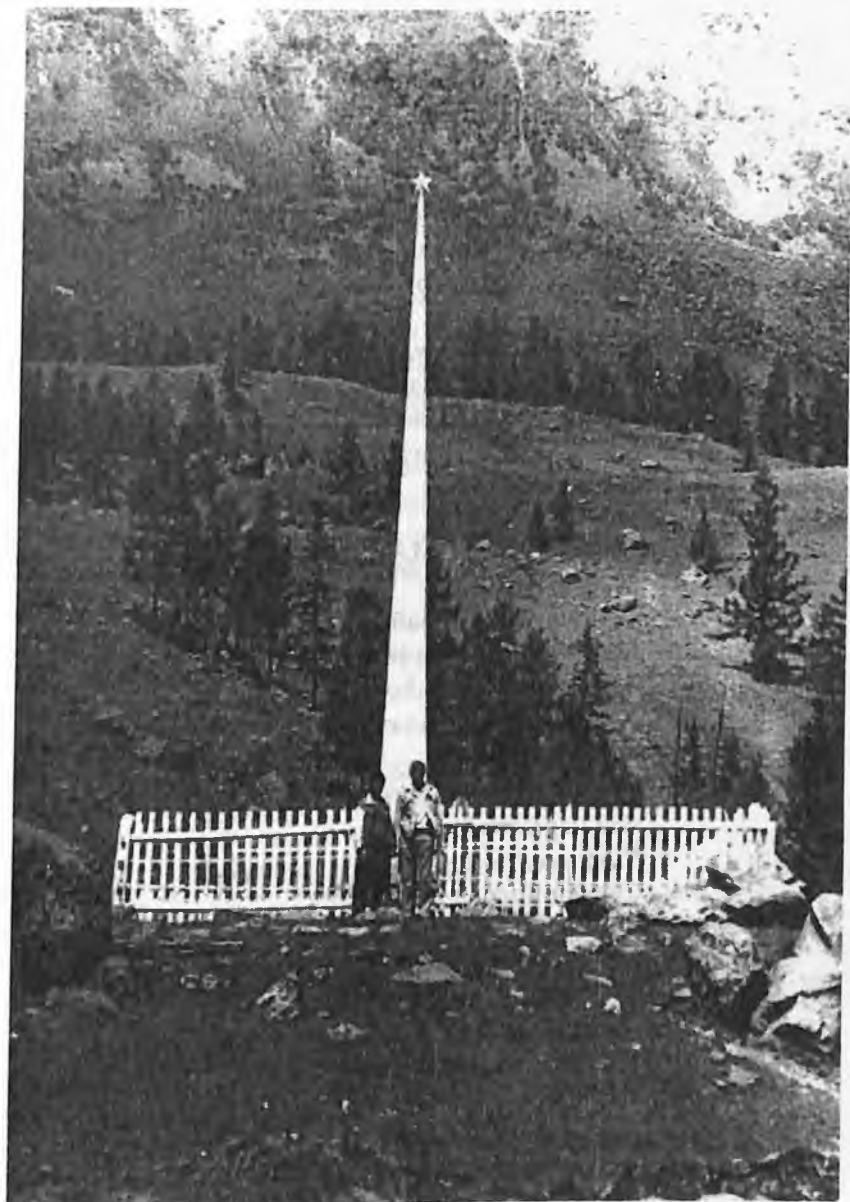
Корболоп эмди öскöнгö
 Учурлу кожон чүмдектер.
 Королду жууда öлгöнгö
 Ундылбас кереес эдектер.

Жайылып эмди öскöнгö
 Жаңы кожон чүмдектер.
 Жарман жууда öлгöнгö
 Жажына кереес эдектер.

ЖЕНҮНИНГ ШЫЛТУЗЫ

Уйалу кушты учурткан
 Узун жайдын шылтузы.
 Улус бисти жыргаткан
 Улу женү шылтузы.

Балалу кушты учурткан
 Бајыраш агаш шылтузы.
 Бастыра бисти жыргаткан
 Бастыра женү шылтузы.

Јууда корогондорго учурлалган керес-эзем. Улаган аймак. Кара-Кујур журт.
П. Тохнининг фотожуругы

ЖЕНҰНИ ЖЫРГАЙДЫС

Төнөн жорго минеле,
Төрт лө жылга жуулаштыс.
Төртөн жылга жүреле,
Төртөн жылды жыргадыс.

Бижечи жорго минеле,
Беш ле жылга согуштыс.
Бежен жылга жеделе,
Бежен жылды жыргадыс.

ЖЕНҰЧИЛДЕР МАКТАЛАТ

Жаткан журттын байзында
Женү байрам өдүп жат.
Жон башкарган байрамда
Женүчилер макталат.

Турган журттын өргөдө
Жон жыргалы өдүп жат.
Туурамалду чөөчөйдө
Жуудан арткан макталат.

КЕРЕЕС ЧИЙГЕН КАЛЫКТАР

Фашистин жууда жыгылып
Бу жанбаган жуучылдар.
Бурулбаанды эске алып,
Бичик чийген калыктар.

Германнын жууда жыгылып,
Келбей калган жуучылдар.

Келбеендерди эске алып,
Кереес чийген калыктар.

139

ЖОННЫҢ ЭТКЕН
КЕРЕЕСТЕРИ

Герман жууга барала,
Келбеген жуучыл көп эмей.
Кызыл бичик ачала,
Кереестеп чийген жон эмей.

Канду жууга барала,
Көп кырылган жуучылдар.
Кажы ла журтта санайла,
Кереестер туткан улустар.

140

ОБЕЛИСК ЭТКЕН
ЖОНЫС БАР

Фашисттерле жуулажып,
Бурулбаган жуучыл бар.
Бежен жылга сананып,
Памятник эткен жоныс бар.

От калапту жуулажып,
Ойто жанбаан жуучыл бар.
Ончолорын сананып,
Обелиск эткен жоныс бар.

141

КЕЕРКЕДИП ЭТКЕН
КЕРЕЕСТЕР

Жааны ла жок жаш уйе
Жай Алтайда болбойтон.

101

Жарманды јенген јуучылга
Жазап туткан кереес бу.

Карганы ла јок јаш үйе
Кан-Алтайда болбойтон.
Гитлерди јенген јуучылга
Кееркедип эткен кереес бу.

ЖАРТАМАЛДАР

Жартамалдарга Ада-Төрөл Улу жуу керегинде алтай кожондордо учурап турган бир кезек орус ла су-алтай сөстөрдүн учуры берилип жат. Жарталып турган сөстөр көргүзүлгөн кожондордун ээчий турган тоолорыла.

(1). Кайракан — алтай албаты Алтайдын ээзин эмезе кудайды байлап, кезикте «кайракан» деп айдар. Жажы жаан улусты, аңчада ла, айлаткыш санаалу өрөкбөндөрдү, база кайракан деп айдадылар.

(3). Гитлер — Гитлерди жаңыс та «казыр», «каныркак» деп ат берип турган эмес, же анайда ок оны «Эрлик» деп адап, оныла түңгейлеп жат. Жер алдынын, өлгөндөрдүн ле көр-мөстөрдүн башчызы деп айдып жат.

(5). Жарман — Германия деп адаганы.

(8). Фашист — «Гитлер», «германия», «фашист» деп сөстөрдү бир сөслө «жаман» деп айдып жат.

(10). Жапондор — улустын кезиги «жопондор» деп айдып жадылар.

(14). Казыр Герман журтынан — «Герман» дегени кижги эмес, а государствонын ады.

(15). Солдат — орус сөс, жуучыл дегени.

(16). Көрүшпес жерге не барат? — жуу башталган, жер Алтайдан ыраак, анда албаты кырылар жер. Онын учун ол жерди жер алдына түңгейлегени жолду. Бадышты «көрүшпес», «айдышпас» жер деп айдып жатканы ол.

(18). Жееспектү кобы — бай, жум өлгөн-чөптү, тепселбеген кобы.

(25). Эрчиш суу — бусуунун ады озогы көп кожондордо учурап жат. Эдил — Волга, Кадын суулар жаантайын айдылып жат.

(31). Арасайга жуу кирди — көп ук албатылуу Россияга жуу киргени айдылат.

(45, 46). Герой — жуучыл керектер эткен ат-нерелү кижги.

(46). Боец — орус сөс, жуучыл.

(50). Эне-Улегем — Улегем деп жердин ады (Оңдой аймакта).

(62). Опту Гитлер — ай-калашту дегени.

(79). Атпет — ответ деген орус сөс.

(82). Казылганнын суузынан эткен чернила — жуу тушта, не ле неме једикпесте, улус көмүрдөн (кара өңдү), свекланын (кызыл өңдү) чернила эткилеген, же ка-

зылганнын, кызылгаттыг суузынаг чернила эткени
ўлгерлик, кееркедим эдип чўмдеп айтканы болот.

(92) Ұўле-конок кыспаза — кажы ла кўнде, жуу-чакта
өлбөй, тын ўзўлбей жүретенин айткан.

(121). Запад — Бадьш.

(134). Кереес — памятник, ат-нерелў жуучылдарга эске
эдип тургускан кереестер: кожондо кереес-кожон чўмдеп,
кереестеер дегени.

КОЖОН АЙДААЧЫЛАР КЕРЕГИНДЕ ЖЕТИРҮЛЕР

1. ТЕЛЕКЕЙ ТҮНГЕЙ БОЛОР БО? Айтканы К. Ч. Ептеев, бичигени И. Б. Шинжин. Бойынын дневниги. К. Ч. Ептеев 1922 жылда Оңдой аймакта Жаан-Жаламанда чыккан. Койчы. Ада-Төрөл жуунын туружаачызы. Орден ле медальдарла кайралдалган. Кожон 1980 жылда бичилген, онын вариантын Горно-Алтайскта 1972 жылда чыккан «Алтай албатынын кожондоры» деп жуутынын (мынаг ары ААК болор) 214 бүгинег (страницазынан) көр. 40 № кожонды алза, жаан да башказы жок.

2. КҮРКҮРЕГЕН ТЕНЕРИ. Айтканы Л. В. Кокышев, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. ААК-тыг 213 бүгин көр. Кожон 1974 жылда бичилген.

3. КАЗЫР ӨШТҮ БАР. Айтканы Т. К. Шинжина, бичигени И. Б. Шинжин. Бойынын дневниги. Кожон 1978 жылда бичилген. Тырлама Күлүзовна Шинжина 1914 ж. Оңдой аймакта Кичинек-Үлегемде чыккан, сойон сөөктү, 2 класс божоткон. Ол алтай албатынын оос чүмдемелин жакшы билер, бойы жарлык уктулардан.

4. БАЗЫНЧЫКТУ ЖУУ КЕЛЗЕ. 1969 ж. Маа Токтолова айткан. Ол Оңдой аймакта Кичинек-Үлегемде чыккан. Кожонды И. Б. Шинжин бичиген, бойынын дневниги. Анайда ок ААК көр, 195 бүк, № 4.

5. ЖУУДЫ БИРЛИК БАЗАЛЫ. Айтканы К. С. Майкиев, бичигени И. Б. Шинжин, 1985 ж., бойынын дневниги. Анайда ок ААК көр, № 4, К. С. Майкиев 1924 ж. Кош-Агаш аймакта Көкөрү журтта чыккан. Ада-Төрөл жуунын туружаачызы, ордендерле, медальдарла кайралдалган. 1995 ж. жада калган.

6. ӨШТҮЛЕРДЕН ЖУУ КЕЛЗЕ. 1965 жылда К. М. Чепонов айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Кирбик Мевдинович Чепонов 1905 жылда Оңдой аймакта Хабаровка журтта чыккан, 1991 ж. жада калган. Ада-Төрөл жуунын туружаачызы, ордендерле, медальдарла кайралдалган. Ол кожондор, кеп-куучындар билер; жарлыкчы, түш көрөөчи, ырымчы; топшуурчы, чурана тартаачы.

7. КАЙДАН ЛА ЖУУ ЧЫГАР. Айтканы К. М. Чепонов, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Май, 1965 ж.

8. СЕРГЕЛЕН ЖАКШЫ ЈАДАКТАР. Айтканы Т. К. Шинжина, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Май, 1965 ж.

9. ЈАРМАН ЈЕРДЕН ЖУУ КЕЛЗЕ. Айтканы К. С. Майкиев, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. 1985 ж., Кош-Агаш аймак, Көкөрү журт.

10. ЈАРМАН ЖУУЛАП ТУРБАЗЫН. Айтканы Т. К. Шинжина, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги, 1965 ж.

11. БАДЫШ БЫЛА ЧЫГЫШТАН. Айтканы К. Б. Садрашев, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги, 1965 ж. К. Б. Садрашев чарка сөөктү, 1926 ж. Кичинек-Үлегемде Оңдой аймакта чыккан. 1945 жылда Чыгышта Черүде турган.

12. **ӨМӨЛӨЖИП БАЗАКТАР.** Айтканы Т. К. Шинжина, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги, май, 1965 ж.

13. **ОЙГОЗЫП АЙТКАН ЭМИК БУ.** Айтканы Жакай Чинчиновна Садрашева, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги, 1965 ж. Ж. Ч. Садрашева, ирkit сөбктү, 6 баланын энези. Ол озогы көп кожондор, чөрчөктөр, кеп-куучындар билер.

14. **ЖУУ ЧЫККАНЫ ОЛ ЖАМАН.** Айтканы Ж. Белеков, сөөги тогжон. Ол Оңдой аймакта Кичү-Жаламан журтта чыккан. Койчы. Ада-Төрөл жуунын туружаачызы, шыркалу-кенек, орден ле көп медальдарла кайралдалган. 1995 ж. жада калган. Кожонды 1986 ж. И. Б. Шинжин бичиген, бойынын дневниги.

15. **САРЫ ЧӨЛДИН ТҮБИНДЕ.** К. Кокышеванаң 1954 жылда Л. В. Кокышев бичиген, 1974 ж. Л. В. Кокышевтен И. Б. Шинжин бичип алган. Бойынын дневниги. Анайда ок ААК көр, 213 бүк, № 37.

16. **КАНДУ ЖУУГА НЕБАРАТ?** Айтканы Т. К. Кокпоева, Кан-Оозы аймак, Жалаңгый-Бажы. 1992 жылда И. Б. Шинжин бичиген, бойынын дневниги. Көр: ААК, 1972 ж., 205—206 бүк, № 10.

17. **ЭБИРЕРИМДИ САКЫП ЖҮР.** Айтканы М. Б. Садрашев, сөөги чарка, Хабаровка журт, Оңдой аймак. 1994 ж. сентябрь айда И. Б. Шинжин бичиген, бойынын дневниги.

18. **АКАМ, ЖЕНЕМ, УНДЫБАГАР.** 1967 жылда Оңдой аймакта Кичинек-Үлегемде жаткан Адарова Аражан айткан, сөөги чапты. Кожонды И. Б. Шинжин бичиген, бойынын дневниги. Көр: ААК, 203 бүк, № 1.

19. **АГАШ-ТАШГУ ТАЙГАДА.** «Алтайдын чолмоны» (мынаң ары АЧ) газетте кайчы Н. К. Ялатов кепке салган. 12 апрель, 1995.

20. **АМЫР ЖАН ОЛ ДЕГЕН.** 1975 ж. август айда Оңдой аймакта Кичинек-Жаламанда жаткан Алтын Ябашева айткан, пенсионер, адазы кам-жарлык. Кожонды И. Б. Шинжин бичип алган. Бойынын дневниги.

21. **ЭЖЕЛЕР ҮЙДЕ АРТКАЙ ЛА.** 1968 ж. К. Я. Суркашев айткан. Ол 1925 ж. Оңдой аймакта Кичинек-Үлегемде чыккан. Ада-Төрөл жууда туружып, 1942 ж. барала, 1949 ж. жанган. Жуунын ла юбилейный медальдарла кайралдалган. Кожонды И. Б. Шинжин бичиген, бойынын дневниги. Көр: ААК, 205 бүк, 8 №.

22. **АЙРЫЛЫШ.** 1967 жылда Оңдой аймакта Кичинек-Үлегемде жаткан Жамангыс Суркашева айткан. Пенсионер, колхозто жерижине, койчы болуп көп жылдарга иштеген. Кожонды И. Б. Шинжин бичиген, бойынын дневниги. Көр: ААК, 208 бүк, 2 №.

23. **АКАЛАР ЖУУГА АТАНДЫ.** 1980 ж. К. М. Арбаев айткан. Ол кеп-куучындар, сооындар, кожондор билер. Текстти И. Б. Шинжин бичиген, бойынын дневниги. Келей журт, Кан-Оозы аймак. Көр: ААК, 213 бүк, 35 №.

24. **ӨЛБӨС БААТЫР БОЛ.** 18 августта 1976 ж. Оңдой аймакта Кичинек-Үлегем журтта Т. К. Шинжина айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.

25. **КАРЫНДАШ ЖУУГА АТАНЗА.** 1977 ж. Горно-Алтайска жаткан Г. Д. Калкин айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Г. Д. Калкин

Улаган аймакта Паспарта журтта 1923 j. чыккан. Ада-Төрөл жуунын туружаачызы, көп медальдарла кайралдалган. Кожонды ААК-та кожонгло (27 №) тўнгде.

26. ЭРЛЕР ЖУУГА БАРГАЙЛА. 1967 j. Оңдой аймакта Кичинек-Ўлегемде жаткан төлөс сөөктү У. М. Адаров айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. У. М. Адаров 1918 j. чыккан. Ада-Төрөл жуунын туружаачызы, жуунын ордениле, медальдарыла кайралдалган. Көр: ААК, 205 бўк, 8 № (2).

27. ЖУУГА БАРАР JAШ JETПЕС, Айтканы Г. Д. Калкин, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. 1977 j. Көр: ААК, 194 бўк, 3 №.

28. КӨКСИ БИЙИК КӨК-БОРО. Айтканы К. Кокышева, бичигени Л. В. Кокышев, 1954 j. Көр: ААК, 213 бўк, 54 №.

29. ЭНЕ-АДАМ ҮЙДЕШКЕН. 1973 j. август айда Оңдой аймакта Хабаровка журтта жаткан Т. К. Шинжина айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.

30. АЛТАЙЫНАН ЫРАДЫ. 1974 j. Оңдой аймакта Оңдой журтта жаткан Жайыт Ябыштаева айткан, сөөги иркит, өскөн жери Күпчеген. Кожонды И. Б. Шинжин бичиген, бойынын дневниги.

31. ЖИИТТЕР ЖУУГА АТАНДЫ. 1975 j. Оңдой аймакта Кичинек-Жаламанда жаткан Тензе (Федор) Чикаевич Малчиев айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Т. Ч. Малчиев 1923 j. Кичинек-Жаламанда чыккан, төлөс сөөктү. Ада-Төрөл жуунын туружаачызы, орденле, медальдарла кайралдалган.

32. ЭНЕНИН КОЖОНҒЫ. 1974 j. август айда Оңдой аймакта Күпчеген журтта жаткан У. Ч. Баранчиков айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Ол 1923 j. Күпчегенде чыккан. Ада-Төрөл жууда турушкан, орденле, медальдарла кайралдалган.

33. КЫСТЫН ҮЙДЕЛҮ КОЖОНҒЫ. Айтканы Тана Белекова, 1976 j. август айда И. Б. Шинжин бичиген. Бойынын дневниги. Т. Белекова озогы алтай кожондорды көп билер, колхозто койчы болуп иштеген.

34. КЫСТЫН УТКУУЛДУ КОЖОНҒЫ. Айтканы Т. Белекова, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. 1976 j. Оңдой аймак, Кичинек-Жаламан.

35. ЖУУГА БАРАР АЛДЫНДА. Т. Белекова айткан, 1976 j. бичиген кижил И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Оңдой аймак, Кичинек-Жаламан.

36. ЖУУЛАЖАРЫН КЕМ БИЛГЕН. 1979 j. Оңдой аймакта Күпчеген журтта жаткан А. А. Анатпаев айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. А. А. Анатпаев 1911 j. чыккан. Ада-Төрөл жуунын туружаачызы, ордендерле, медальдарла кайралдалган. Колхозто, журтсоветте председатель болуп иштеген, партийный иштерде турушкан, койчы, полевод болгон.

37. ОШТҮНИ ЖЕНИП, ЖАНЗЫН. 1986 j. август айда Оңдой аймакта Кичинек-Ўлегемде жаткан Журнай Тобоева айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Ж. Тобоева, сөөги чапты, көп озогы кожондор билер.

38. КҮКҮРТТҮ ЖУУНЫН ТАБЫЖЫ. Кожонды кайчы Н. К. Ялатов 1995 j. 12 апрельде «Алтайдын Чолмоны» газетте кепке баскан.

39. ГИТЛЕР ЖЕНДИРТЕР. Кожонды Н. К. Ялатов 1979 жылда Шабалин аймакта Апшыйакту журтта жадарда айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.

40. АДАЛАРДЫҢ ОРДЫНА. Айтканы Н. К. Ялатов, бичигени И. Б. Шинжин. 1995 ж.

41. ЭЗЕН-АМЫР ЈАН КЕЛБЕЙ. Кожонды 1973 ж. Ондой аймакта КичинеК-Јаламанда јаткан Ј. Белеков айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.

42. БААТЫР БИСТЕР ЈЕҢАЛБАЙ. 1986 ж. Ондой аймакта КичинеК-Ўлегемде И. К. Кунанаков айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. И. К. Кунанаков колхозто бухгалтер болуп иштеген, алтай албатынын озогы куучындарын јакшы билер.

43. ЭНЕ АРАСАЙ ЎСТИНДЕ. 1980 ж. Тырлама Күлүзовна Шинжина айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Ондой аймак, КичинеК-Ўлегем.

44. КҰНБАДЫШТАҢ ЈАНАРЫМ. 1965 ж. май айда Ондой аймакта Хабаровка јуртта јаткан К. М. Чепонов айткан, бичигени И. Б. Шинжин. Бойынын дневниги.

45. БЕЖЕН ЧЕЧЕК ҰЗЕЛЕ. 1965 ж. апрель айда Ондой аймакта Хабаровка јуртта Кулчуй Байданович Садрашев айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.

46. ГЕРОЙ БОЛУП КЕЛЕРИМ. 1965 ж. К. Б. Садрашев айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.

47. КАЙРА ЭЗЕН ЈАНАРЫС. 1993 ж. май айда Мая Гляденова айткан, Кан-Оозы аймак, Јалаҥый-Бажы. Бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.

48. ЈЫРГАП ЈАДАР ОЙ БОЛОР. 1978 ж. кайчы Н. К. Ялатов айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.

49. ЈҰРҰМИ КАТУ КӨӨРКҮЙЛЕР. 1980 ж. К. Ч. Ептеев айткан, Јаан-Јаламан, Ондой аймак. Бичиген кижИ И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.

50. ЭЈЕ-СЫЙЫН, КӨӨРКҮЙЛЕР. Айтканы А. Адарова, апрель, 1967 ж. Ондой аймак, КичинеК-Ўлегем, бичиген кижИ И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Көр: ААК, 205 бұк, 8 № (2-чи төрт јолдык тўндеш).

51. КОМАНДИР БОЛЗОМ. Маа Токтолова айткан, 1969 ж. Ондой аймак, Хабаровка јурт, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Көр: ААК, 1955 бұк, 5 №.

52. ҚЫЗЫЛ ЧЕРҰ КӨП ЭМЕЙ. Айтканы Н. К. Ялатов, 1979 ж. Ашпыйакту јурт, Шабалин аймак, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.

53. КОМАНДИР БОЛГОМ. Айтканы Байду Баланович Садрашев, чарка сөбөктү, 3 кл. бичикчи, бухгалтер, счетовод, ағаш-ташла узанар кижИ. Кожонды 1965 ж. май айда айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Ондой аймак, Хабаровка јурт.

54. КҰЧИНГ САЛЫП ЈУУЛАШТЫҢ. Ондой аймак, Күпчеген јурт, август, 1974 ж. Бичиген кижИ И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Кожонды Таан Көбөкөвич Ябыштаев айткан. Ол 1916 ж. чыккан, 1984 ж. јада калган. Ада-Төрөл јуунын туружаачызы, орденле, медальдарла кайралдалган.

55. ИЖЕНЈИЛҰ АДА. 13 августта 1976 ж. Т. К. Шинжина айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Ондой аймак, КичинеК-Ўлегем јурт.

56. ОКТОНҖ ӨЛЗИН ӨШТҮ. 1985 ж. Н. К. Ялатов айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги, Горно-Алтайск.
57. ФАШИСТТЕРДИ САБАГАН. 1976, 12 август, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
58. ОТТУ ЈУУДА КАРЫНДАШ. 1995 ж. 30 май, айтканы С. Омин, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
59. ГОРОДТОР УЧУН ЈУУЛАР. 1978 ж. Н. К. Ялатов айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Горно-Алтайск.
60. ДОНДЫ КЕЧИРЕ ТОСКУРДЫС. 1983 ж. август ай, айтканы Кару Боронович Тобоев, Ондой аймак, Хабаровка журт. Ол 1924 ж. Кичинек-Үлегемде чыккан. Ада-Төрөл учун жууда турушкан, жууның 1 гр. кенеги. Ордендерле, медальдарла кайралдалган. 1995 ж. јада калган. Кожонды И. Б. Шинжин бичиген, бойының дневниги.
61. КОРКЫП БИЛБЕС ЈУУЧЫЛДАР. К. С. Майкпев айткан, Көкөрү журт, Кош-Агаш аймак, 1985 ж. Кожонды И. Б. Шинжин бичиген, бойының дневниги.
62. ГИТЛЕРДЕНГ КЕМ КОРКОР. Турачак аймак, Жулай журт, кожонды айткан кижии Тимофей Николаевич Тагызов, 1989 ж., бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Т. Н. Тагызов 1926 ж. Эдербес журтта чыккан, Ада-Төрөл жууның 1 гр. кенеги, орденле, медальдарла кайралдалган. Ол көп соојындар, кожондор билер.
63. ЈУУДАН КАЧАН ЈАНГАЙ НЕ? Айтканы У. М. Адаров, апрель, 1967, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Ондой аймак, Кичинек-Үлегем.
64. УНДЫЛБАЗЫН. Айтканы Т. Н. Тагызов, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Турачак аймак, 1989 ж.
65. ЈУУ ӨЙИНДЕ. 27 июль 1985 ж. Горно-Алтайск, айтканы Н. К. Ялатов, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
66. ЭРЈИНЕМ МЕНИ САКЫП ЈҮР. Айтканы Н. К. Ялатов, Горно-Алтайск, 1979 ж., бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
67. УУЛДАРЫС, КЫСТАРЫС ЈУУ ӨЙИНДЕ. Айтканы К. С. Майкпев, 1985 ж. Көкөрү, Кош-Агаш аймак. Текстти И. Б. Шинжин бичиген, бойының дневниги.
68. ТЫЛДА АРТКАН ЈОН. Айтканы Јайыт Ябыштаева, иркит сөөктү, 85 жашту, Ондой журт. Бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
69. ШЫРКАЛАТКАН БОЛБАЙСЫН. Көр: «АЧ», 12 апрель, 1995. Н. К. Ялатов кепке салган, Горно-Алтайск.
70. ӨЙЫЛЫП КАЛГАН ӨЙДЫК ЈОЛ. Көр: «АЧ», 12 апрель, 1995, Н. К. Ялатов.
71. КӨӨРКИЙИМ КӨКСИМДЕ. 5 май 1992 ж. Кан-Оозы аймак, Јалангый-Бажы, айтканы М. Гляденова, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Көр: ААК, 206 бөк, 12 №.
72. САКЫП ЈҮРИМ АЙЛЫМДА. Ондой аймак, Ондой журт, июнь 1968 ж. Кожонды К. Э. Тужанова айткан, сөөги иркит, чыккан-өскөн јери Кичинек-Үлегем. Бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.

72. **ЖАНАРЫН САКЫЫРЫМ.** Айтканы Ж. Ябыштаева, август, 1994. Бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.
74. **КЕЛЕРИН САКЫЙДЫМ.** Август, 1994 ж. айтканы А. Чпнчинова, Ондой журт. Бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.
75. **КЕЛЕРИН УЛАЙ САКЫЫРЫМ.** Айтканы Ж. Ябыштаева, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. 1994 ж. август ай.
76. **ЖАНАРЫНДЫ САКЫЙДЫМ.** Айтканы Н. К. Ялатов, Горно-Алтайск, 1985 ж. Бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.
77. **АДА-ЭНЕМ, АДЫМ САКЫГАР.** Кожонды Н. К. Ялатов 1979 ж. айткан. Шабалин аймак, Апшыйакту журт. Бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.
78. **БАДЫШТА ЖУУГА ЫРАЗАМ.** Айтканы Модьш Майманович Адаров. Ондой аймак, Кичинек-Улегем, 1966 ж. Бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. М. М. Адаров 1925 ж. чыккан. Ада-Төрөл жуунын туружаачызы, 2 гр. кенеги. Орденле, медальдарла кайралдалган. Счетовод болуп иштеген, 1990 ж. жада калган.
79. **ЖУУДАН САМАРА САЛЗАМ.** Модый Майманович Адаров айткан. М. М. Адаров 1916 ж. Ондой аймакта Кичинек-Улегемде чыккан. Ада-Төрөл жуунын туружаачызы, 2 гр. кенеги. Жуунын I ла II ст. ордендериле, медальдарла кайралдалган. 1994 ж. жада калган. Бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.
80. **ЖУУ-ЧАКТА КӨӨРКИЙДЕНГ.** 1978 ж. августта Т. К. Шинжина айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Көр: ААК, 212 бük, 32 №.
81. **УУЛЕ-КОНОК КЫСПАЗА.** 1992 ж. Кош-Агап аймакта Курай журтта жаткан Б. Я. Абылов айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Ол көп кожондор, кеп-куучындар ла камдар керегинде солундар билер.
82. **КАРУЗЫП ЧИЙГЕН ЖОГЫМА.** Айтканы Мылчый Байданович Садрашев, Ондой аймак, Кичинек-Улегем, сентябрь 1994 ж. Бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.
83. **ЖҮРКЕТЕН ЧИЙГЕН ПИСЬМОМ.** А. К. Чинчинова айткан, Ондой журт, 1994 ж. бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.
84. **ПИСЬМО САЛДЫМ, АЛДЫ НЕ?** Айтканы Жалаа Суркашева, сентябрь 1994 ж. Бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Ондой аймак, Хабаровка журт.
85. **АДАГА ИЙГЕН ПИСЬМО.** Моисей Язаров айткан, Улаган аймак Балыктуул журт, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.
86. **БУУРЗАП ИЙГЕН ПИСЬМО.** 1986 ж. Ондой аймак, Кичинек-Жаламан, айтканы Иван Казаевич Кунанаков, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.
87. **ЖАНАРЫМДЫ САКЫЗАМ.** 1966 ж. Ондой аймакта Кичинек-Улегемде жаткан Т. М. Сакладов айткан. Бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Көр: ААК, 205 бük, 8 №. Т. М. Сакладов Ада-Төрөл жуунын туружаачызы, 2 гр. кенеги. Жуунын медальдарыла кайралдалган. Колхозто койчы болуп иштеген.

88. КӨРГӨН ЧИЛЕП КЫЧЫРГАЙ. Айтканы Т. К. Шинжина, август ай, 1978 ж., бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.

89. ПИСЬМОГО ЖАКЫЛТА. 1992 ж. Кош-Агаш аймакта Курай журтта жаткан Маак Абылова айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. М. Абылова жарлык укту, озогы кеп-куучындар, кожондор билер.

90. ЖУУДА ДЕП ЖАРТАП САЛ. 1981 ж. Н. К. Ялатов айткан, И. Б. Шинжин бичиген, бойынын дневниги. Горно-Алтайск.

91. ЖУУДАҢ КЕЛГЕН ПИСЬМО. Айтканы Ж. Тобоева, Ондой аймак Кичинек-Үлегем. Бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Көр: ААК, 214 б/к, 1 №.

92. МЕН ЖАНАРЫМ, САКЫ. Май ай, 1992 ж. Кан-Оозы аймак, Жалагый-Бажы ж. айткан Т. К. Кокпоева, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Көр: ААК, б/к. 205, № 8, (1-кызы).

93. КАРУУЗЫП СЕН ЧИЙГЕН. 17 августта 1978 ж. Ондой аймакта Күпчеген ж. У. Ч. Баранчиков айткан. И. Б. Шинжиннинг дневниги. Ажару: кожончы бир катасында «кадык жан» айткан, экинчи катасында «капшай жан» деп бичиткен. Мен «капшай жан» деп сөстөрдү экинчи 4 жолдыкта артырып койдым.

94. СУРАКТУ ПИСЬМО. 1968 ж. кожонды Елдошев Очур айткан. Ол 1924 ж. Күпчеген журтта Ондой аймакта чыккан. Жууга 1942 ж. киреле, 1946 ж. жанган 645 с. п. болуп, Японияла жуулашкан, рядовой. «Японияны жеңгени учун», юбилейный медальдарла кайралдалган. Колхозто койчы болуп иштеген. Ол 1971 ж. жада калган. Кожонды И. Б. Шинжин бичиген, бойынын дневниги.

95. КАРТОЧКАЛУ ПИСЬМО. Август, 1969 ж. Манглай Байдунович Санаков айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Көр: ААК б/к. 212, № 32. М. Б. Санаков 1921 Ондой аймакта Кичинек-Үлегемде чыккан. 1942 ж. жууга кирген, 1946 ж. жанган. Рядовой, 205 с. п. жуулашкан Ада-Төрөл жуунын II ст. ордениле, «Германияны жеңгени учун», юбилейный медальдарла кайралдалган. Колхозто койчы болуп иштеген. 1990 ж. жада калган.

96. КАРЫНДАШ КАЙДА ЖҮРҮ НЕ? 1985 ж. Кош-Агаш аймакта Көкөрү журтта жаткан Чагандай Иванович Карманов айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Ч. И. Карманов 1916 ж. Көкөрүде чыккан, 1942 жылда жууга кирген, 1945 ж. жанган. 2 Белорусский ф. 2 стр. дивизияда жуулашкан. Баш сержант, кайучыл. Шыркалаткан. Эки Кызыл Чолмон, Кызыл Маанынын, Ада-Төрөл жуунын I ст., Слава III ст., «Знак почета» ордендерле, «За отвагу», «Германияны жеңгени учун», юбилейный медальдарла кайралдалган. Колхозто мал ижинде иштеген, председатель де болгон. 1989 ж. жада калган.

97. ЭЖИН БОЛОР КЫЗЫҢ БАР. М. Токтолова айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги, май 1967 ж. Ондой аймак Кичинек-Үлегем журт.

98. КОРКЫБАГАР, НАЖЫЛАР. Апрель 1965 ж. К. Б. Садрашев айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги. Ондой аймак, Хабаровка.

99. АЛТАЙЫҢА СЕН ЖАНГАН. 1974 ж. август, Ондой аймак, Күпчеген журт, айтканы Т. К. Ябыштаев, бичигени И. Б. Шинжин, бойынын дневниги.

100. КҮНҮҢ МЕРГЕН ИШТЕЙТЕМ. 1994 ж. август ай, М. Б. Садрашев

айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Ондой аймак, Хабаровка журт.

101. АЙДЫШКАНЫС ЖУУ ЖЕРДЕ. Горно-Алтайск, 1977 ж. Г. Д. Калкин айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.

102. ӨЛГӨН ДЕП БИЧИК. 1967 ж. Жулуй Ептеев айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Ж. Ептеев 1909 ж. Ондой аймакта Кичинек-Үлегемде чыккан. Ада-Төрөл жууның туружаачызы, жууның 3 гр. кенеги, көп медальдарла кайралдалган. Колхозто жылкычы болуп иштеген. 1984 ж. јада калган.

103. ӨЛГӨН ДЕП КЕРЕЕС БИЧИК. 1974 ж. Улаган аймакта Паспарты журтта јаткан Д. П. Белешев айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Д. П. Белешев Ада-Төрөл жууның туружаачызы, кенеги, медальдарла кайралдалган. Ол кай чөрчөктөр кайлап билер, соојындарды, укаа, кеп сөстөрдү јетире билер кижү болгон. 1982 ж. јада калган.

104. КЕМ ОНЫ СӨӨКТӨӨР? Айтканы М. И. Язаров, Улаган аймак, Балыктујул журт, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги, 1978 ж.

105. ВОЖОГОН ЭДИ ЖУУ-ЧАКТА. 1974 ж. Т. К. Ябыштаев айткан. Бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.

106. КӨӨРКҮЙДЕН СУРУ ЖОК. 1969 ж. К. К. Анчинов айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. К. К. Анчинов 1927 ж. Ондой аймакта Кичинек-Үлегемде чыккан. Ада-Төрөл жууның туружаачызы, 2 гр. кенеги. Медальдарла кайралдалган. Кузнец болуп иштеген.

107. КАЛАПТУ ЖУУ ТУЖУНДА. 1968 ж. Ондой аймакта Кичинек-Үлегемде јаткан Тагаа Иванович Садрашев айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Садрашев Ада-Төрөл жууның туружаачызы, 2 гр. кенеги. Көп медальдарла кайралдалган, Койчы, уй кабырган. 1973 ж. јада калган.

108. ӨШТҮНИ ТОСКУРА СОККОНЫС. Айтканы Яков (Жакшылай) Папышевич Чинчинов, сөбги ирkit, 1924 ж. чыккан. Ада-Төрөл жууда турушкан, 1945 ж. јанган. Жууның II ст. ордениле, медальдарла кайралдалган. Механизатор. Кожонды И. Б. Шинжин бичиген. бойының дневниги.

109. КЫЗЫЛ ЧЕРҮ ЖЫРГАЛДА. 1995 ж. Н. К. Ялатов айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Горно-Алтайск.

110. ЖАРМАНИЯНЫ БАСКАНЫС. Ж. Суркашев айткан, 1994 ж. Бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.

111. ФАШИСТТЕР ЖЕНДИРДИ. 1979 ж. Н. К. Ялатов айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Шабалин аймак, Апшыйакту журт.

112. КАРЫНДАШ ЖОН ЖОК БОЛЗО. Кожонды кайчы Салдабай Иванович Савдин 1976 ж. айткан. Ол 1917 ж. чыккан, Ада-Төрөл жууның туружаачызы, кенеги, ордендерле, медальдарла кайралдалган. Озогы куучындарды көп билер. Көк-Суу аймак, Кујурлу журт. Бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.

113. ТӨРӨЛИВИСТИ КОРУЛАП АЛДЫБЫС. 1985 ж. К. С. Майкиев айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Кош-Агаш аймак, Көкөрү журт.

114. БААТЫР БҮТКЕН УУЛДАРЫС. Айтканы Т. К. Шинжина, Ондой

- аймак, Кичинек-Ұлегем, 1978 ж. Бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
115. КАЛАПТУ БИСТИНГ ЧЕРҰ. 1985 ж. Горно-Алтайск, Н. К. Ялатов айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
116. КАЙРА ЈУУЧЫЛОЛ ЈАНГАН. Улаган аймак, Чибилү журт, айтканы Д. Д. Куюков, 1978 ж. Бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
117. ЈЕНҰ АЛЫП, ЈАН КЕЛДИС. Айтканы Я. П. Чинчинов, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Ондой журт, 1969 ж.
118. ФАШИСТТЕРДИ КЕС ЧЫКТЫМ. 1986 ж. Т. К. Шинжина айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
119. ЈУУДАҢ ЈАНГАН УУЛ КОЖОНҰ. 1974 ж. Ондой аймакта Кичинек-Ұлегемде јаткан Туйлаш Яйканарович Алашев айткан. Ол 1906 ж. чыккан, Ада-Төрөл жууның туружаачызы, Жууның II ст. орденге, көп медальдарла кайралдалган. Колхозчы болуп иштеген. Бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
120. КОЖО ЈУУЛАШКАН ЈОҒЫС ПА. 1984 ж. Ондой аймакта Хабаровка журтта јаткан М. Сайдутова айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
121. ЈУУДАҢ СЕН САКЫП АЛГАН. О. Елдошев айткан. Ондой аймак, Күпчеген журт, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги, 1968 ж.
122. ОШТҰЛЕРДИ ЈЕНДЕП САЛДЫС. 1989 ж. Т. Н. Тағызов айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Турачак аймак.
123. АДА-ЭНЕНИНГ ЈЫРГАЛЫ. 1980 ж. Ондой аймакта јаткан Ч. М. Малчиев айткан. Бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Кичинек-Јаламаз.
124. ЈУУДАҢ ЈАНБААН ОЛ УУЛЫМ. 1960 ж. Ондой аймакта Хабаровка журтта А. Тужанов айткан, ол 1892—1962 жылдарда јаткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
125. ФАШИСТ ЈУУДЫ БАШТАЙЛА. 1960 ж. А. Тужанов айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
126. ТУУДЫЙ СӨӨҒИ ҒАЛЫШТА. 1974 ж. август айда Т. К. Шинжина айткан, Ондой аймак, Хабаровка журт. Бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
127. ЈУУГА ЈҰРГЕН ТАНЫЛУ. 1976 ж. 13 август, айтканы Т. К. Шинжина, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
128. ШЫРКА СЫСТАП ООРЫЗА. 1976 ж. С. И. Савдин айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Көк-Суу аймак, Кујурлу журт.
129. КАЙРАЛДАГАН АДАЛАР. 1981 ж. Н. К. Ялатов айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
130. ОРДЕН АЛГАН ТАНКИСТТЕР. 1979 ж. Н. К. Ялатов айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Горно-Алтайск.
131. ГЕРОЙ БОЛБОУН ДЕШПЕГЕР. 7 май, 1968 ж. Модый Майманович Адаров айткан, Ондой аймак, Кичинек-Ұлегем. Бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.
132. ЖУКОВ МАКТАЛДЫ. 18 августта 1976 ж. Т. К. Шинжина айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.

133. ГЕРОЙЛОР МАКТАЛЗЫН. 1974 ж. Т. К. Шинжина айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Кӧр: ААК, 207 бӱк, 15 №, варианты.

134. ЈУУДА ӨЛГӨНДӨРГӨ КЕРЕЕС. 1983 ж. Т. К. Шинжина айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.

135. ЈЕНҰНИНГ ШЫЛТУЗЫ. 1965 ж. май айда К. М. Чепонов айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.

136. ЈЕНҰНИ ЛЫРГАЙДЫС. 1995 ж. Улаган аймакта Эл-Ойын тушта В. Петпенеков айткан, бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Кӧр: ААК, 181 бӱк, 7 №.

137. ЈЕНҰЧИЛЕР МАКТАЛАТ. 1986 ж. Т. К. Шинжина ла Ј. Суркашева айтқандар. Бичигени И. Б. Шинжин, бойының дневниги.

138. КЕРЕЕС ЧИЙГЕН КАЛЫКТАР. 1995 жылдың кичинек изӱ айында кожонды В. И. Чаптынов айткан, бичип алганы И. Б. Шинжин, бойының дневниги. Валерий Иванович Чаптынов 1945 ж. Шабалин аймакта Устиги-Алшыйақту журтта чыккан, сӧбги кергил. Ол 1967 ж. Барнаулда Алтайский журтхозяйственный институтты божоткон, онын Кӧксуу-Оозы аймакта межрайонный госплемстанциянын директоры болуп иштеген. Кӧп жылдарга Кош-Агаш аймакта райкомнын 1-кы качызы, соондо Облисполкомнын председатели, 1990 жылдарда Обком КПСС-тин 1-кы качызы болуп иштеген. 1992 ж. ол Алтай Республиканын Устиги Соедининг Председателине тудулган, онын Алтай Республиканын Государственный жуунынын — Эл-Курултайдын Председателине тургузылган. Кандый ла иштерде ак-чек иштеп, албаты ортодо жаан тоомжылу болгон. В. И. Чаптынов «Знак Почета», Иштин Кызыл Маанызы, Најылыктын ордендериле, кӧп тоолу медальдарла кайралдаткан. Ол ачык-јарык, килеңкей, ойгор санаалу башчы кижиге болгон. Валерий Иванович 52 жажында (1997 ж.) јада калган. Оны ла онын айткан кожондорын албаты ундыбас.

139. ЈОННЫНГ ЭТКЕН КЕРЕЕСТЕРИ. 1995 ж. В. И. Чаптынов айткан, И. Б. Шинжин бичип алган, бойының архиви.

140. ОБЕЛИСК ЭТКЕН ЈОНЫС БАР. 1996 ж. В. И. Чаптынов айткан, И. Б. Шинжин бичип алган, бойының дневниги.

141. КЕЕРКЕДИП ЭТКЕН КЕРЕЕСТЕР. 1996 ж. В. И. Чаптынов айткан, И. Б. Шинжин бичип алган, бойының дневниги.

БАЖАЛЫКТАР

КИРЕ СӨС	3
----------------	---

Баштапкы бажалык

Алтай албатышын Ада-Төрөл Улу жуунын башталганы керегинде кожондоры

1. Ырым кожондор	6
2. Жуу башталганы керегинде кожондор	9

Экинчи бажалык

Ада-Төрөл Улу жуунын кидим тужы

1. Кайра баспас жуу-согуш	15
2. Жуу ойиндеги письмо-кожондор	18
3. Жылытулар, сурузы жок жуучылдар	21

Үчинчи бажалык

Алтай албатышын Ада-Төрөл Улу жуунын божогонына учурлаган кожондоры

1. Оштүни оодо согуш баштаганы	23
2. Жууны жегенине мак кожондор	24
3. Жуучылдар жуудаг жанганы керегинде кожондор	26
4. Сурузы жок жуучылдарга учурлаган кожондор	29
5. Жуудаг эзен арткан жуучылдарга кереес кожондор	31
6. Геройлорго, жуучыл башчыларга, жеңүний жылдыктарына учурлаган кожон-кереестер	33

Төртинчи бажалык

Алтай албатышын Ада-Төрөл Улу жуу керегинде кожондорынн үлгерлик чүми ле тили

Баштапкы бажалык

Ада-Төрөл Улу жуунын башталганы керегинде кожондор

Ырым кожондор

1. Телекей түней болор бо?	44
2. Күркүреген тегери	44
3. Казыр оштү бар	45
4. Базынчыкту жуу келзе	45
5. Жууды бирлик базалы	45
6. Оштүлөрдөг жуу келзе	46
7. Кайдаг ла жуу чыгар	46
8. Сергелег жакшы жадаактар	46
9. Жарман жердег жуу келзе	47
10. Жарман жуулап турбазын	47
11. Бадьш была Чыгыштаг	47
12. Омөлөжип базактар	48

Жуу башталганы керегинде кожондор

13. Ойгозып айткан эмик бар	49
14. Жуу чыкканы ол жаман	49
15. Сары чолдин түбиле	49
16. Канду жууга не барат?	50
17. Эбиреримди сакып жүр	50
18. Акам-жегем, ундыбагар	50
19. Агаш-ташту тайгада	51
20. Амыр жан ол деген	51
21. Эжелер үйде арткай ла	51
22. Айрылыш	52
23. Акалар жууга атанды	52
24. Олбос баатыр бол	52
25. Карындаш жууга атанза	53
26. Ээрлер жууга баргай ла	53
27. Жууга барар жаш жетпес	53
28. Көкси бийик көк-бором	54
29. Эне-адам үйдешкен	54
30. Алтайынаг ырады	54
31. Жииттер жууга атанды	55
32. Энениг кожогы	55
33. Кыстыг үйдежү кожогы	55
34. Кыстыг уткуулду кожогы	56
35. Жууга барар алдында	56
36. Жуулажарын кем билген	57
37. Оштүни жегип жанзын	57
38. Күкүрттү жууныг табыжы	57
39. Гитлер жеңдиргер	58
40. Адалардыг ордына	58
41. Эзен-амыр жан келбей	59
42. Баатыр бистер жеңалбай	59
43. Эне Арасай үстинде	60
44. Күнбадыштаг жанарым	60
45. Бежен чечек үзеле	60
46. Герой болуп келерим	61
47. Кайра эзен жанарыс	61
48. Жыргал жадар ой болор	61

Экинчи бажалык

Ада-Төрөл Улу жууныг кидим тужы

Кайра баспас жуу-согуш

49. Жүрүмн кату көөркийлер	62
50. Эже-сыйын, көөркийлер	62
51. Командир болзом	63

52. Кызыл черү көп эмей	63
53. Командир болгом	63
54. Күчин салып жуулаштың	64
55. Ижемдүүлү ада	64
56. Октоң өлзин өштү	64
57. Фашисттерди сабаган	65
58. Отту жууда карындаш	65
59. Городтор учун жуулажар	65
60. Довды кечире тоскырдыс	66
61. Коркып билбес жуучылдар	67
62. Гитлердең кем коркор	67
63. Жуудан качан жангай не	67
64. Ундылбазын	68
65. Жуу ойинде	68
66. Эрјинем мени сакып жүр	68
67. Уулдарыс, кыстарыс жуу ойинде	69
68. Тылда арткан јон	69
69. Шыркалаткан болбайсын	69
70. Ойылып калган ойдык јол	70
71. Көөркийим көксимде	70
72. Сакып жүрүм айлымда	70
73. Јанарын сакыпырым	71
74. Келерин сакыйдым	71
75. Келерин улай сакыпырым	72
76. Јанарынды сакыйдым	72
77. Ада-энем, адым сакыгар	72

Жуу ойинде письмо-кожондор

78. Бадышта жууга ыразам	73
79. Жуудаг салган самара	73
80. Жуу-чакта көөркийдең	74
81. Уўле-конок кыспаза	74
82. Карузып чийген јогыма	74
83. Јүректен чийген письмом	75
84. Письмо салгам, алды не?	75
85. Адага ийген письмо	75
86. Буурзап ийген письмом	76
87. Јанарымды сакызаң	76
88. Көргөн чилеп кычыргай	76
89. Письмого јакылта	77
90. Жууда деп, јартап сал	77
91. Жуудаг келген письмо	77
92. Мен јанарым, сакы	78
93. Карузып сен чийген	78
94. Сурақту письмо	78

95. Карточкалы письмо	79
96. Карындаш кайда жүрү не?	79
97. Эжин болор кызыг бар	79
98. Коркыбагар, найылар	80
99. Алтайына сен жанга	80
100. Күнүг мерген иштейте	80
101. Айдышканыс жуу жерде	81

Жылытулар, сурузы жок жуучылдар

102. Өлгөн деп бичик	82
103. Өлгөн деп кере бичик	82
104. Кем оны сөктөбөр?	82
105. Божогон эди жуу-чакта	83
106. Көөркийлердег суру жок	83
107. Калапту жуу тужунда	84

Үчинчи бажалык

Ада-Төрөл Улу жууныг божогоньна учурлаган кожондор

Өштүни оодо согуп баштаганы	
108. Өштүни тоскыра сокконьс	85
109. Кызыл черү жыргалда	85
110. Жарманьяны басканыс	86
111. Фашисттер жеңдирди	86

Жууны жегенине мак кожондор

112. Карындаш жон жок болзо	87
113. Төрблести корулап алдыбыс	87
114. Баатыр бүткен уулдарыс	88
115. Калапту бистинг черү	88

Жуучылдар жуудаг жанганы керегинде кожондор

116. Кайра жуучыл ол жанга	89
117. Жеңү алып, жан келдис	89
118. Фашисттерди кес чыктым	90
119. Жуудаг жанга уул жоног	90
120. Кожо жуулашкан жогыспа	90
121. Жуудаг сен сакып алга	91
122. Өштүлерди жеңдеп салдыс	91
123. Ада-энеинг жыргалы	92

Сурузы жок жуучылдарга учурлаган кожондор

124. Жуудаг жанбаан ол уулым	93
125. Фашист жууды баштайла	93
126. Туудый сөөги бадышта	94

Жуудан эзен арткан жуучылдарга керес кожондор	
127. Жууга жүрген тавылу	95
128. Шырка сыстап оорыза	95
129. Кайралдалган адалар	96
130. Орден алган танкисттер	96
Геройлорго, жуучыл башчыларга, жеңүниң жылдарына учурлаган кожондор	
131. Герой болбоон дешпегер	97
132. Жуков макталды	97
133. Геройлор макталзын	98
134. Жууда олгөндөргө керес	98
135. Жеңүниң шылтузы	98
136. Жеңүни ыргайдыс	100
137. Жеңүчилер макталат	100
138. Керес чийген калыктар	100
139. Жонның эткен керестери	101
140. Обелиск эткен жоныс бар	101
141. Кееркедип эткен керестер	101
Жартамалдар	103
Кожон айдаачылар керегинде жетирүүлөр	105

Шинжин Таныспай (Иван) Баксурович

**АЛТАЙ АЛБАТЫНЫН
АДА-ТӨРӨЛ УЛУ ЈУУ КЕРЕГИНДЕ
КОЖОНДОРЫ**

Шинжин Таныспай (Иван) Баксурович

**АЛТАЙСКИЕ НАРОДНЫЕ ПЕСНИ
О ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ**

На алтайском языке

Художник А. И. Ортоңулов.

Редактор Д. Б. Каинчин.

Худ. редактор Е. И. Ортоңулова.

Тех. редактор З. Ш. Шинжина, Е. И. Ортоңулова.

Корректор А. К. Торбокова.

Сдано в набор 14.04.2000. Подписано в печать 28.04.2000.

Формат 60x84 1/16. Бумага офсетная. Гарнитура

Школьная. Печать офсетная. Усл. п. л. 6,97.

Уч.-изд. л. 4,8. Тираж 500. Заказ 2201.

Горно-Алтайское республиканское книжное издательство
«Юч-Сюмер». Горно-Алтайск, ул. Чорос-Гуркина, 38.

Горно-Алтайская республиканская типография, Горно-
Алтайск, пр. Коммунистический, 35.

